

PEDRO ROBLES SÁNCHEZ

PASSEIG DE TORRAS I BAGES: ANYS TRENTA

Segona part (vegeu la primera part a *Finestrelles* 13, pàg. 171)

Els anys de la Guerra Civil (1936-1939) ja han estat estudiats a bastament des de tots els seus angles. En aquest article només es pretén exposar la visió, molt localista, d'un adolescent andreuenc en aquells turbulents anys en què el nostre poble, ja districte barceloní, va canviar el seu nom de sempre per adoptar-ne un que semblava més adient en aquells temps: Harmonia del Palomar.

Aquell juliol, com cada any, durant els caps de setmana i durant tot l'estiu, a Sant Andreu s'organitzaven festes de carrer, que es guarnien amb paperets i fanals xinesos, i els dissabtes a la nit i els diumenges a la tarda i a la nit eren amenitzats amb música i balls. De vegades coincidien dos o tres carrers a celebrar la seva festa durant els mateixos dies, i no sempre la festa ocupava la totalitat del carrer. Feia goig veure tan animats els carrers Servet, Solidaridad (avui Rubén Darío), Ramon Batlle, etc.

Un d'aquells dies, mentre dinàvem, el pare va comentar que un matí, pel passeig, anaven davant d'ell, dos comandants que es dirigien a les casernes i que deien "Han matado al hombre más inteligente de España", i el pare només va arribar a la conclusió que havien matat un "peix gros". Aquella nit, després de sopar vam anar a fer un volt fins a la plaça del Comerç, com fèiem molts vespres.¹ Allà els grupets que parlaven de política deien que havien mort Calvo Sotelo, un polític de dretes. Jo no l'havia sentit anomenar mai i em va semblar que ni el pare ni molts dels que hi havia allà tampoc no sabien qui era. Quan es parlava de polítics de dretes, els noms que se sentien eren Gil Robles o Cambó.

El dissabte 18 de juliol, al migdia, sortírem de l'escola i, com sempre, ens vam acomiadar dels companys fins dilluns. No es percebia res d'anormal. Aquella tarda vam sentir algun rumor sobre alguna cosa que havia passat al Marroc, però no en vam fer cabal. Al vespre, després de sopar, els pares van decidir que l'endemà aniríem a la platja, com ho havíem fet altres vegades en anys anteriors, i vam anar cap a Santa Coloma per posar-nos d'acord amb la família.

És possible que si aquell dissabte haguéssim anat, com altres cops, a la plaça del Comerç ens hauríem assabentat del que havia de passar.

1. Vegeu *Finestrelles* 13 - "A l'entorn de la Plaça del Comerç".

A les nou ja era fosca nit –no s'avançava l'hora com ara–, i per les casernes, als carrers encara sense asfaltar ni il·luminar, passat el cos de guàrdia del cantó del Parc d'Artilleria i davant dels pavellons on vivien els caps, amb l'única llum que la que provenia de les finestres d'aquells habitatges, hi havia grupets d'homes, en mànigues de camisa i amb pantalons amb polaines que indicaven que eren militars de graduació, que parlaven apassionadament entre ells. Els pares van suposar que, com que feia calor, havien sortit dels seus habitatges per fer la xerrada a la fresca.

Arribàrem per carretera a Santa Coloma on ens trobàrem amb els oncles i cosins. Tots plegats ens vam arribar fins a la plaça de la Vila on feien sardanes. Vam acordar anar a la platja l'endemà, i un parell d'hores després vam tornar a passar per davant de les casernes on aquell grup de militars continuaven fent-la petar. La mare va observar que no hi havia cap grup de dones fent tertúlia.

L'endemà, diumenge 19 de juliol, al matí, mentre la mare preparava la cistella amb les viandes i el pare arreglava els galliners de l'aviram, vam sentir uns grans cops al portaló per on entraven els camions prop del rec. Era la meva tia que venia tota esverada, des de Santa Coloma, per avisar-nos que no sortíssim: "No sortiu que hi ha molt d'enrenou. Homes armats han fet tornar els meus fills des de Sant Adrià. Aquest matí, tot i ser diumenge, han tocat les sirenes de les fàbriques, i diuen que es vaga general. El meu marit (l'oncle Dídac) i els meus fills volien venir a avisar-vos, però no els ho he deixat fer, he volgut venir jo, perquè una dona passa més desapercebuda. Ara quan passava per davant de les casernes, grups de paisans² hi estaven entrant pel cos de guàrdia", seguidament de dir-nos tot això, la meva tia va marxar corrent cap a casa seva a Santa Coloma.

Després d'aquella informació decidírem no moure'ns de casa. El pare va continuar la seva tasca i la mare va preparar una mica d'esmorzar, va parar la taula a la fresca, en aquell pati, i com que no teníem aigua corrent va anar a omplir un cànir d'aigua a la font que hi havia al passeig cantonada Guardiola i Feliu. De tornada de la font, va veure un grup de soldats encapçalats per un tinent en mànigues de camisa, cosa insòlita en aquells temps, però eren uns soldats estranys, amb uniformes nous que els penjaven com als *quintos*, però els seus rostres mostraven que ja passaven de *quintos*. Eren els paisans que feia poc havien entrat a les casernes i ara, armats amb fusells, estaven prenent posició per aquells indrets.

Estàvem a mig esmorzar quan vam veure passar un avió biplà. No ens va estranyar gens perquè molts diumenges al matí es veia algun avió d'aquelles característiques fent vols acrobàtics per sobre dels camps entre La Maquinista i les Cases Barates (Baró de Viver).

Tot d'una, aquella quietud va ser trencada pel trepidant soroll de ràfegues de metralladora, amb intens foc de fuselleria i seguit d'explosions. L'espant va ser monumental; als galliners l'aviram s'espantava per aquell soroll inaudit; una gossa que teníem corria bordant, tota tremolosa, sense saber on ficar-se. L'esmorzar se'ns va interrompre. La mare cridava esveradíssima "Ai, Déu meu; ai, Déu meu!", i se'n va anar corrent cap a la seva habitació i es va estirar sobre el llit. Jo, en veure tot allò, també vaig córrer a estirar-me al

2. Eren grups de voluntaris requetès que ensumaven l'alçament militar per reforçar la defensa de les casernes on havien quedat molt pocs soldats. Alguns d'aquells individus vestits de soldats es van parapetar als terrats de la Casa Bloc, encara en construcció, i al tres indrets del passeig. Van ser els que van abatre el jove Jaume Oller.

llit i em vaig cobrir el cap amb la coixinera. Aquell atac va durar prop de mitja hora, fins que l'avió es va allunyar i tot va tornar a la calma.³

Després d'aquell esglai vam trigar una bona estona a assossegar-nos. L'aviram, en veure'ns tranquils, també es va asserenar. La gossa es fregava a les nostres cames, encara tremolant, cercant el nostre afecte i la nostra protecció. A la part alta d'aquell soterrani, que ens servia d'habitatge i de garatge, hi havia dues obertures que donaven al passeig, enreixades i cobertes amb tela metàl·lica, i per allà sentíem les veus dels individus que es recolzaven a la paret del nostre edifici i cobrien aquell sector del passeig.

De tant en tant se sentia algun tret de fusell. Allà, incomunicats, sense atrevir-nos a sortir, ja cap al migdia, la mare va fer un arròs amb la vianda que havia preparat per dur a la platja. Quan estàvem a mig dinar va tornar l'avió per atacar un altre cop les casernes i es va tornar a reproduir aquell terrabastall de fuselleria, metralladores i explosions de bombes. La mare i jo vam tornar a estirar-nos al llit. Quan va passar tot aquell estrèpit el pare va comentar: "Això és que està sublevat l'avió o bé les casernes".

Cap a mitja tarda, l'avió va tornar, per tercera vegada, amb el consegüent gran soroll d'explosions i trets de fusell i amb el rat-tat-tat de les metralladores. Després, va tornar el silenci.

L'endemà al matí, mentre esmorzàvem, els pares van comentar que cap a la matinada es van sentir tocs de campanes de l'església i, tot seguit, una explosió,⁴ i que després ja no s'havia sentit res més. A aquelles hores del matí tot semblava tranquil.

Per una petita porta que donava al camp de conreu vam sortir, amb precaució, a fer un cop d'ull al passeig i vam veure que hi havia molta gent caminant-hi. Ens hi vam acostar; eren grups d'homes, dones i jovent que anaven o tornaven de les casernes. Els que tornaven portaven fusells o pistoles i les dones duïen tota mena d'estrís de cuina, robes, queviures, etc., i fins i tot sabres. Els que anaven en direcció a la caserna preguntaven als que ja en tornaven si encara hi quedaven armes i aquests responien "al *Parque* n'hi ha moltes".

El pare va pensar que no aniria malament tenir un fusell desat al garatge, per si de cas, de manera que en vam anar a buscar un al Parc d'Artilleria, a la carretera de Santa Coloma.

Allò semblava com un formiguer de gent que venia de les Cases Barates i de les barriades de la Prosperitat i la Trinitat (la vella, ja que la nova encara no existia), tots disposats al saqueig, que ja era impressionant. D'allà n'anava sortint gent carregada amb fusells i munició: una dona amb un braçat de sabres de cavalleria (per a què els devia voler?), uns vaillets arrossegant corretjams amb cartutxeres; dos jovençans intentant introduir una pinta de bales a la recambra d'un mosquetó... El pare i un altre home s'hi van adreçar: "Què feu? Que no veieu que si es dispara un tret podeu matar algú? Això es carrega sempre amb el canó del fusell mirant enlaire!". El pare i alguns altres homes grans

3. Les explosions eren de les bombes que llançava l'avió contra les casernes, però llavors nosaltres no ho sabíem. Va ser un atac amb bombes de 10 quilos com els que s'havien fet deu o dotze anys abans a la guerra del Marroc.

4. Els revoltats que guarnien el campanar de l'església, en veure's atacats pels assaltants, van tocar les campanes per demanar auxili a la caserna, que tan sols va disparar una canonada del set i mig, a tir ras, que va fer un gran forat a una de les cases que tancaven la plaça d'Orfila per aquell cantó. En aquells temps no estava obert el carrer Segre.

estaven indignats: "No haurien de deixar que ningú agafés un arma sense un document que acredités que han fet la 'mili'; es referien a la cartilla militar. Però allà no hi havia ningú per posar ordre de cap mena.

Tement que hi pogués passar algun accident, el pare em va dir que em quedés a fora, d'esquena a la paret, mentre ell entrava en aquella dependència militar a cercar-hi un fusell. Mentre m'esperava anava veient com la gent que sortia ja no s'emportava armament sinó mantes i robes dels llits dels soldats, queviures, algunes cadires, etc.

El pare i els altres homes van sortir sense cap arma; algú duia un matxet amb la seva beina. Deien que de fusells n'hi havia moltíssims però sense els panys.⁵

També arribaven, de tant en tant, alguns automòbils o camions requisats als seus propietaris, amb les sigles CNT, FAI, UGT, o d'algun partit polític, pintades a les portes o als vidres, i els seus ocupants els omplien de munició.

El pare i jo tornàvem cap a casa quan, pel passeig, mentre deixàvem enrere les casernes, una camioneta també pintada amb la sigla FAI que duia homes despitralats es va aturar i aquells homes, escandalitzats de veure aquell saqueig, amb les armes a la mà van fer deixar a terra tot aquell botí dels aprofitats; si trobaven algú amb una arma li demanaven que ensenyés el carnet sindical i si no en tenia el feien deixar l'arma. El pare va comentar: "Millor no haver trobat cap fusell, perquè ara aquests me'l farien deixar. Poc després, aquells homes van marxar amb el seu camió i es van endur les armes però van deixar la resta dels objectes, que, tot seguit, la gent es va endur.

En passar per davant de casa vam recollir la mare i ens en vam anar cap al barri. Quan vam arribar a un fanal del passeig, enfront d'on ara hi ha habitatges però que aleshores era un camp, vam veure-hi una gran taca de sang cremada -en aquells temps, quan algú era ferit al carrer es cremava la sang per evitar que hi acudissin les mosques- i la Isabel Verdaguer i altres dones que hi posaven un ram de flors i un cartró en què hi havia escrit: "Aquí caigué una víctima del feixisme. Respecteu les flors".⁶

La gent del barri parlava de tot el que havia passat i que nosaltres encara desconexíem. Deien que, el 18 de juliol, s'havia donat als soldats un gran sopar i molta beguda, i que al vi hi havien posat pólvora; i que després se'ls havia explicat que haurien de defensar la República i que per això havien sortit eufòricament a lluitar i morir als carrers del centre de la ciutat. Es deia que el mateix dissabte, a la tarda, s'havia vist passar pel passeig un auto negre amb un capellà a dins, que va anar a les casernes a confessar i fer combregar els oficials i que després va tornar a l'església amb el cotxe ple de fusells. Es comentava que quan es va assaltar l'església per cremar-la hi havien trobat llistes negres de gent andreuca que es caracteritzava pel seu tarannà esquerrà. Entre els de la llista hi havia el nom d'un home de la barriada amb el qual teníem amistat.

A casa li dèiem 'el marit de la Damiana' ja que sobretot coneixíem la seva dona, perquè, de vegades, s'afegia a la tertúlia de la botiga mentre s'esperava per comprar. El

5. Com a precaució, tenien els panys en caixes amagades a la caserna del 7° *Ligero*, a l'altre cantó del passeig. Molts anys més tard, el que seria sogre del meu germà, Pedro Torralba -taxista de La Sagrera-, m'explicava que ell, el 19 de juliol, vivia a les Cases Barates (Bon Pastor) i que tenien ordre del sindicat CNT de vigilar de lluny les casernes. Així van romandre tot el dia i quan van veure que els defensors fugien, van entrar per les portes, sense guàrdia, a cercar armament. Ell va ser dels primers i se'n va endur una caixa de pistoles del nou llarg i les va portar al sindicat. Un mes més tard sortia voluntari cap al front d'Aragó, amb la columna 'Los Aguiluchos', encapçalada per García Oliver. Va fer la guerra com a xofer del *Cuerpo Tren*.

6. Vegeu *Finestrelles* 10. "Quan el Passeig de Torras i Bages va canviar de nom."

seu marit era un home que parlava fluix, com si no volgués molestar; se'l veia poc i a les seves hores de lleure es dedicava a muntar aparells de ràdio a casa seva. Aquella primavera havia intentat vendre'ns una ràdio per trenta duros, a pagar un duro cada setmana. El rígid i auster comportament de la mare, que no deixava mai res a deure a la botiga, on tothom anava a comprar fiat, ens havia donat una certa notorietat de persones serioses i solvents. El pare i jo estàvem entusiasmats, però la mare s'hi va oposar ja que no volia deutes, perquè semblava que els temps eren de recessió i la ràdio, per a molts obrers, encara era considerada un article de luxe. Aquell home tenia dos fills petits i no els havia batejat, la nena es deia Libertad i el nen petit Floreal; per tant, es va deduir que aquell era el "delicte" pel qual els revoltats el devien incloure en aquella sinistra llista.

També es parlava del noi que havia mort al costat del fanal. Era un xicot de setze anys, Jaume Oller Prats, que vivia a la barriada de La Prosperitat. Treballava d'aprenent de fuster als Establecimientos Morros-Fábrica de Molinería, del carrer Palomar. En passar per davant del passatge d'Isabel Ribó, el marit d'Isabel Verdager, que també treballava a la mateixa empresa, el va reconèixer i li va cridar: "No vagis cap allà. No siguis boig. Entra aquí a casa!", però ell no va fer cas de les advertències i va continuar avançant, amb la pistola a la mà, entre els arbres fins que uns trets el van abatre mortalment. Dones del barri, enlairant mocadors blancs, el recolliren i portaren el seu cos al dispensari del carrer Ajuntament.

Dos nois més i jo, cansats d'escoltar el veïnat i veient que sortia fum de l'església, vam decidir acostar-nos-hi i vam anar pel passeig fins a la plaça d'Orfila, que estava a vessar de gent. Allà vam veure el forat que la canonada, disparada des de la caserna, havia fet a la paret d'una casa, i els seus habitants explicaven a tothom l'esglai i la por que havien passat.

Per allà voltava un nano malcarat que ens va mostrar el bon grapat de monedes de deu cèntims que duia a les mans i que havia agafat de les caixes de les almoines quan es va assaltar el temple, i ens va dir que entréssim a l'església perquè encara en quedaven més. Ens va estranyar el suggeriment d'aquell noi, per de seguida li vam detectar les intencions. A l'església no s'hi podia entrar perquè l'interior encara cremava; flames no se'n veien, però el fum intens i espès que sortia per la porta principal no deixava veure ni dos pams cap a l'interior. Davant de la porta i per la vorera hi havia un munt de papers trencats, que semblaven gairebé una catifa: eren les pàgines trencades dels registres dels batejos, casaments, etc.⁷ Vaig agafar un tros d'aquells papers perquè em va cridar l'atenció; es tractava d'una partitura musical. Mes i mig més tard encara hi havia trossos d'aquells papers per la plaça d'Orfila.

Tot aquell dia vam voltar pel barri entre els grups de gent que comentaven els esdeveniments. De tant en tant, pel passeig passaven cotxes i camionetes amb les sigles CNT, FAI, també alguns amb la sigla del POUM, i també vam veure-hi passar algun cotxe d'Estat Català, sense cap pintada, que enarborava la senyera estelada. Aquells vehicles anaven ocupats, en gran part, per homes vestits amb les robes de treball, suades i no gaire netes –eren pocs, llevat dels independentistes, els que portaven roba neta– que enlairaven

7. Es va deduir que mentre uns provocaven l'incendi, uns altres voldrien haver registrat el despatx parroquial, però que quan portaven els volums per llençar-los a les flames el fum ja no els devia deixar entrar, i és per això que van estripar els papers allà mateix.

les seves armes com a senyal de victòria i ens saludaven amb el puny enlaire. La gent els corresponia imitant aquella salutació. Molts d'aquells vehicles, quan passaven pel davant d'un grup de gent, tocaven amb el clàxon "Ta-ta-tatata", que després vam descobrir que volia dir: "FAI, FAI, CNT".

L'endemà tot continuava igual -excepte el saqueig, que havia acabat el migdia anterior-, gent pel passeig i cotxes amb gent armada. Jo em vaig acostar fins a les casernes. No hi havia sentinelles, però a l'interior del 79 *Ligero* es veien alguns soldats en mànigues de camisa i també alguns guàrdies civils, sense armes ni el seu característic corretjam groc, ni tan sols amb el tricorni, ja que duïen un gorret quarterer, però es veia clarament que eren guàrdies civils pel color verd dels uniformes.

Pel barri tothom continuava comentant tot el que sabien. El brigada Francisco Urbano, vestit de paisà, explicava que havia estat tot aquell dia a la caserna, com alguns altres, enganyat i desorientat pels atacs de l'avió, i quan va veure que els caps i aquells desconeguts (els requetès) fugien, va tornar cap a casa seva, protegint-se entre els arbres dels trets que li xiulaven ben a prop.

El seu fill Manolo i un altre xicot, de cognom Tripiana, ambdós caporals, van explicar que havien sortit de bon matí amb la columna d'artillers que, cavalcant dalt dels cavalls que tiraven dels canons i dels armons, anaven a reunir-se amb els altres sublevats al centre de la ciutat. Anaven tranquils perquè en diumenge a aquelles hores del matí gairebé no hi havia ningú pel carrer. En arribar a la cruïlla dels carrers Diputació i Pau Claris van ser atacats per sorpresa pel foc de fuselleria de la guàrdia d'assalt, instal·lats als terrats, que va provocar la mort d'alguns cavalls. Mentre intentaven esquivar l'agressió i desprendre's dels cavalls morts per emplaçar algun canó, entre aquell desconcert van aparèixer grups de paisans que se'ls van tirar a sobre i els van prendre els mosquetons, els corretjams amb les cartutxeres i els cascots. La guàrdia d'assalt els va tenir detinguts tot el dia i quan es va acabar l'enrenou es van endur els oficials. Van fer tornar a la caserna els caporals i la tropa, amb els cavalls supervivents. Els van dir que el govern havia llicenciat les tropes i tots aquells que vivien a prop se'n van anar a casa.

Però el més curiós va ser que les dones deien que havien tret les medalles que duïen penjades al coll els seus fills; que havien cremat totes les estampetes de sants que donaven a les esglésies per assistir als oficis religiosos, com també els missals, i que s'havien desfet de les imatges i cristos que tenien per casa perquè pensaven que podia ser compromès i perillós tenir a casa tots aquells objectes en temps de revolució.

A casa, la mare, contagiada d'aquella por, també es va desfer de tots els símbols religiosos, i fins i tot va cremar els llibres *Doctrina Cristiana* i *Història Sagrada*, que anys enrere m'havien fet comprar a l'escola.

A casa del meu amic Joaquim Monteagudo també van cremar-ho tot, excepte una litografia molt bonica de l'Últim Sopar que tenien al menjador; van buscar un mapa d'Espanya, de les mateixes dimensions per posar-lo a sobre. Mentre va durar la guerra van marcar sobre aquell mapa la situació dels fronts.

Tot aquell segon dia van continuar passant cotxes pel passeig amb gent armada a dins i que saludaven amb el puny alçat. A la tarda, a sobre del pescant d'un d'aquells cotxes anava "el Ros", el vigilant nocturn de les obres de la Casa Bloc, tot somrient i saludant a tort i a dret, amb un barret de copa a la mà, mentre la gent que el coneixíem l'ovacionàvem.

L'endemà al matí es van presentar al garatge un grup d'homes per requisar els camions per a la revolució. El pare va anar a avisar el patró, el senyor Navés, mentres els

de la requisita posaven en marxa els vehicles. La camioneta Ford nova, de dues tones i motor en V, es va posar en marxa ràpidament; la camioneta petita tenia el motor i les rodes desmuntades -els mateixos xofers s'encarregaven del manteniment dels seus cotxes-, però els camions més grans, vells Willeme, americans de la Primera Guerra Mundial, amb guspira d'encesa per magneto i pneumàtics de goma massissa no els van poder engegar ni després d'intentar-ho durant quatre hores. Als homes que feien la requisita se'ls va acudir que aquells camions eren tan antics que només els podien entendre els seus xofers, però aquests xofers encara no havien arribat, potser perquè encara hi havia la vaga general establerta pels sindicats el 19 de juliol. No sé si d'acord amb l'amo o no, els xofers van aprofitar l'ocasió per fer-se conductors dels nous càrrecs polítics que sorgiren i que, amb els cotxes requisats als rics, es movien per la ciutat. Tampoc no s'hi va presentar, òbviament, el fill d'Ignasi Navés, Ramon, que també era xofer i coneixia els camions, i l'últim de la colla, el barraquer -que era el meu pare- els va dir que "ell, de camions, no en sabia res", encara que sí que sabia com s'engegaven, perquè ajudava a fer-ho cada dia, ja que s'engegaven a voltes de maneta, però era conscient que aquells camions significaven el pa de tots nosaltres.

Es van endur la camioneta nova i mai més no la vam tornar a veure. El senyor Navés va observar que mentre uns intentaven posar en marxa els camions vells uns altres es miraven els galliners i van demanar alguns pollastres per menjar, cosa que se'ls va concedir; però, amb por per si tornaven, el senyor Navés va fer, tan ràpidament com va poder, donació de tot el seu aviram a la Creu Roja. També s'havien mirat un petit galliner que teníem per al nostre consum, però la mare s'hi va enfrontar i els va dir que aquelles gallines eren seves i que ella era la dona d'un obrer: "què punyetes de revolució era aquella?".

A la tarda, al barri es comentava que amb les monges no hi havia hagut violència, se'ls havia demanat que es vestissin de senyores, deixessin el convent, i se n'anessin a casa; després van cremar tot el que hi havia al convent.⁸ En canvi els capellans efren perseguits a mort. Fins i tot gent de missa de tota la vida deien "quin compromís si se't presentés un capellà a casa demanant-te que l'amaguessis!". Es veia que davant de tota aquella incertesa tothom mirava de dissimular el tarannà i evitar tota mena de compromís. La paraula *compromís* es va sentir molt en aquells temps.

També es comentava que molts cotxes i camionetes portaven un matalàs enrotllat que els feia de parapet defensiu, perquè hi havia cotxes fantasma, amb les sigles i tot, que, conduïts per elements sublevats que havien fugit amb les armes -amb mocadors vermells o vermells i negres al coll- disparaven així que veien passar un grup que consideraven revolucionaris, i causaven morts.

L'adroguer Esteve Grau em va dir, anys mes tard, que el 20 de juliol un veí del barri, Cinto, lleidatà com ell però del poble de Serós li va anar a demanar alguns queviures i no els hi va pagar mai -en aquell temps era normal comprar al fiat i pagar quan es podia-, i, a més, li va dir "Esteve, si vénen i et demanen el que sigui, dóna'ls-ho tot, no et resisteixis, és la Revolució", i l'adroguer li va agrair aquella advertència perquè va entendre el que

8. Ben aviat es va notar la manca de llits i mobiliari per als nous hospitals de sang que es van haver d'improvisar, que també servien per allotjar els milicians que es presentaven voluntaris a les casernes. La gent recriminava, llavors, tots aquells incendis de locals i edificis religiosos, així com el saqueig.

podia passar. Però finalment no va passar res que afectés el petit comerç, excepte que al cap d'un temps ja hi havia poca cosa per poder vendre.

Aquell Cinto, casat i amb dos fills petits, feia de pagès i va deixar el càvec per fer-se de les Patrulles de Control, i després dels fets de maig del 37 va ingressar al Cos de Carrabiners i al final va marxar a l'exili.

Passats uns dies ja semblava que la gent podia tornar a la feina, i era pintoresc veure alguns homes que anaven a treballar amb el fusell a l'espatlla.

L'església ja havia deixat de cremar i es veia el campanar i la cúpula plens de nois que hi havien pujat. Jo, amb algú de la meua colla, també vaig pujar un parell de vegades al campanar. També ens vam animar a pujar al cupulí. L'interior del temple, parets, columnes i sostres, estava tot negre a causa de l'incendi. S'hi pujava per una escala de cargol, quadrada i sense baranes, que hi havia entrant a mà esquerra. Érem concients que pujar sense cap llum era molt perillós, però si els altres ho feien, perquè no ho havíem de fer nosaltres? Els que ja en baixaven ens van advertir que hi pugéssim a poc a poc, esglaó a esglaó, amb l'esquena tocant la paret. Així ho vam fer fins que finalment vam veure un rajolí de llum al capdamunt. A dalt de tot hi havia una volta sota de la cúpula. Pujarem cap al centre de la volta; d'allà en sortia una escala de travessers per on es pujava al cupulí. Des d'allà dalt ens va complaure aquella vista única de tot el pla de Barcelona. Uns dies més tard, gairebé tots els nois de Sant Andreu hi havíem pujat i nosaltres ens vam animar a tornar a pujar-hi, però quan érem a mitja escala ens vam trobar amb uns altres que baixaven, a les palpenes, i concients que podíem caure al vuit ens vam espantar. Vam solucionar el problema posant-nos d'acord amb els que baixaven: els que pujàvem ens asseuríem ajupits, cadascun en un esglaó distanciat, i els que baixaven passarien per sobre nostre. Després de pujar fins al cupulí i de tornar a contemplar aquella grandiosa panoràmica, a l'hora de baixar vam haver de resoldre el mateix problema amb els que pujaven. Després d'aquella experiència, mai més vaig tornar a pujar-hi.

Corrent i jugant per la nau del temple, tota ennegrida pel foc, vam veure que per darrere, on hi havia les runes de l'altar major, hi havia una petita sortida que donava a un pati tancat per un mur cap a la part del rec. Aquest mur també tenia una porta que donava al marge del rec. Per allà s'havien escapolit els revoltats que havien estat vigilant des del campanar i creuaren el rec per sobre d'un enreixat adossat a la part del darrere de la caseta, on donaven la tanda als regants. Tirades al rec hi vam trobar armes antigues que havien llençat en la seva fugida. Jo vaig recollir del fons de l'aigua una pistola antiga de dos canons, segurament del temps de la darrera guerra carlina i la vaig tenir per jugar fins que els pares la van fer desaparèixer.

Aquells dies es va començar a comentar que als matins trobaven gent morta, afusellada, als murs del cementiri de Montcada i de l'Arrabassada.

També aquells dies es parlava de la creació de milícies antifeixistes i que sortia una columna cap a Saragossa. S'anaven delimitant, d'una manera confosa, algunes ciutats dominades pels rebels i altres lleials al govern.

Aquells dies vaig anar diverses vegades per les casernes. Ja no hi havia guàrdies civils ni sentinelles, i en el seu lloc uns quants homes havien tret fora els bancs del cos de guàrdia i s'estaven allà asseguts, a la fresca, controlant l'entrada. Al pal de la bandera onejaven els colors vermell i negre de la CNT. Dos pintors treballaven esborrant allò de "*79 Ligero de Artillería*" per posar-hi "*Cuartel de Fermín Salvoechea*". També esborraven el "*Todo por la Patria*" i en el seu lloc hi posaven "*Todo por la Libertad*".

Al balcó hi havien posat un altaveu i dintre del cos de guàrdia, un gramòfon per amenitzar amb música tot aquell tros de carrer. Però devien tenir pocs discos perquè sempre repetien les mateixes peces, especialment el pasdoble de moda aquell estiu, "Mi jaca". Es passés a l'hora que es passés, se sentia la veu vibrant i harmoniosa d'Estrellita Castro cantant "Mi jaca, galopa i corta el viento, cuando pasa por el puerto, caminito de Jerez". Han passat molts anys, però sempre que he sentit aquesta cançó m'han vingut a la memòria les tardes d'aquell estiu i l'ambient al voltant de la porta de la caserna, mentre s'hi anava presentant jovent voluntari, amb un entusiasme contagiós, que volien combatre el feixisme. S'anava sentint "A Saragossa, a Saragossa", com si en arribar a aquesta ciutat tot hagués d'estar guanyat.

Des de les reixes exteriors es podia veure, al pati de la caserna, aquells joves asseguts per terra i que, per entretenir-se, cantaven el tango de moda de la pel·lícula de Gardel "El día que me quieras", que s'havia estrenat aquell hivern:

sus ojos se cerraron
y el mundo sigue andando,
su boca que era mía
ya no me besa más.⁹

Es deia que també sortien cap al front dones milicianes, però en aquesta caserna no se'n veien.

De tant en tant, pel passeig es veien camions amb tota mena de gent, sobretot milicians, però també carrabiners, guàrdies d'assalt i marins de guerra, que s'enduien del Parc aquelles caixes allargades que havíem vist passar en sentit contrari durant més d'un any: eren aquells 30.000 fusells que estaven allà emmagatzemats i que, un cop recuperats els seus panys, els portaven a les diverses casernes per armar els milicians que havien de sortir cap a l'Aragó; del front encara no se'n parlava.

Quan va arribar el mes d'agost el pare va decidir que tornés a l'escola, que ja estava bé de córrer tants dies pels carrers. Com tots els estius, érem molt pocs els alumnes que anàvem aquell mes a l'escola. El director, D.Víctor, no hi va aparèixer en tot el mes (potser perquè era un home de dretes -carlí- i no volia mostrar la seva presència); la seva filla gran baixava algunes vegades a fer-nos algun dictat per entretenir-nos i sempre delegava en un dels alumnes més grans perquè posés una mica d'ordre en els nostres jocs. De les aules havien desaparegut aquells quadres del Sagrat Cor de Jesús i de l'Àngel de la Guarda, i qualsevol altre símbol religiós. Al taulell d'anuncis hi havia una nota de l'Escola Nova Unificada.

Un d'aquells primers dies va venir un noi de la meua colla, Ginesta, a acomiadar-se de nosaltres perquè ell sempre havia fet vacances durant el mes d'agost. Va dir que la seva família se n'anava de Sant Andreu perquè el seu pare, empleat de la Companyia de Tramvies, era buscat per la FAI. No vam tornar a veure més aquell bon amic.

Es van començar a veure enganxats per les parets de la plaça del Comerç uns magnífics cartells de propaganda, molt impactants, al·lusius a les milícies, a la feina dels camperols, a la indústria de guerra i de la revolució, etc., editats, gairebé tots, per la CNT,

9. Un cop acabada la guerra, els supervivents, antics companys de lluita d'aquells xicots temeraris, comentaven que a sobre de les seves tombes s'hi hauria de posar l'epitafi següent: "aquí descansen els ossos d'un que els tenia molt grossos".

la UGT i el POUM. N'hi un que tothom se'l va prendre a broma: s'hi veia un barber que amb les mans trencava una cadena, amb una frase que deia: "Rompamos las cadenas!".

Al quiosc van desaparèixer alguns diaris i, en canvi, se'n publicaven de nous com *La Batalla*, del POUM; *Treball*, del PSUC; *Las Noticias*, que duia el subtítol *Portavoz de la UGT*, de la UGT; *La "Solt"* (Solidaridad Obrera, de la CNT) afegia en les seves pàgines uns dibuixos en què es veia un obrer amb un fusell a la mà i que deia "El fusil que llevo en las manos impedirá que mi hijo sufra lo que sufrió mi padre y lo que he sufrido yo", i un altre en què es veia l'interior d'una església, ja malmesa, i que deia "Decían amaos los unos a los otros y cada iglesia era un fortín".

Les notícies de la guerra omplien diversos fulls dels diaris amb informacions de l'Aragó, la serra de Guadarrama, l'Alcàsser de Toledo, Còrdova, el setge d'Oviedo i la sortida d'una expedició a Mallorca. També s'hi publicaven informacions d'evadits que deien que els de l'altre cantó mataven gent obrera.

El negoci de transports del senyor Navés, igual que altres petits negocis, a causa de tots aquells esdeveniments va quedar gairebé en res. Sense xofers, sense comandes, amb les grans obres públiques aturades, només esperava que s'acabés tot aquell desgavell. Només el pare treballava el camp, i el fill de l'amo es dedicava a reparar la petita camioneta. Al matí, mentre esmorzaven, comentaven la situació. El senyor Navés deia "Ja han passat tres setmanes i el govern no ha dominat ni sufocat la rebel·lió? Malament!", i potser comparant la situació espanyola amb la desfeta dels imperis centrals després de la Guerra Europea (Primera Guerra Mundial), deia "això pot acabar amb Espanya dividida en dos, o bé ocupats com a protectorats per a tres nacions ja que demostrem que no ens sabem governar".

El govern havia cridat dues lleves de reservistes, sobretot artillers.¹⁰ Quan aquests artillers es van presentar a les casernes, els milicians no els van deixar entrar. El pare, durant aquells esmorzars, deia "sembla que els que no poden entrar són els 'quotes'¹¹ perquè no se'n refien". Ramon, el fill del senyor Navés, deia irònicament "si això dura gaire s'hauran de refiar de Déu i sa mare".

Un matí, mentre anava a l'escola, pel passeig i davant meu anaven cinc o sis milicians parlant del tema: "Si els deixem entrar i es torna a organitzar un exèrcit, el tornaran a enfrontar a nosaltres"; "si no fem la revolució ara que tenim les armes a la mà, quan la farem?".

Un d'aquells dies, el brigada Francisco Urbano va parlar amb el pare sobre un problema que tenia. Amb els soldats llicenciats pel govern, només disposava d'uns quants que no havien marxat perquè els seus llocs de residència estaven en territori facciós.

10. Anys més tard, quan treballava a La Maquinista, vaig conèixer artillers de la lleva del 35, Ramon Bragulat i Puigguillem i Carles Bech i Abadías (més tard guionista del *T.B.O.*), que feia quatre mesos que s'havien llicenciat i s'hi van haver d'incorporar de nou. Vaig parlar amb ells d'aquells temps.

11. Els soldats de quota d'abans de la guerra eren els que pagaven una quota establerta pel govern i podien escollir caserna per fer la "mili", generalment ben a prop de casa. Se'ls coneixia perquè s'havien de comprar els uniformes fets de sastre, amb roba d'oficial. Eren els únics soldats que feien goig. En la zona rebel els quotes van ser els primers mobilitzats, ja des dels primers dies, perquè els consideraven gent de diners i per tant de dretes.

En el diari *La Voz de Galicia*, del 26 de juliol de 1936, en un ban anomenat de les 'veinte horas', es va publicar el corresponent "Ordeno y mando" en què s'ordenava la incorporació a files dels quotes de les lleves de 1927, 1928, 1929 i 1930. (Això fa entendre que les lleves de quotes de 1935, 1934, 1933, 1932 i 1931 ja havien estat mobilitzades per imposar-se contra els defensors de la República en aquelles terres.

Amb ells aconseguia que donéssim menjar als cavalls, i també que posessin palla a terra perquè els animals dormissin, però no tenia elements per treure els fems. Es van posar d'acord, al pare li van deixar un cavall i un carro amb els quals aniria a netejar les quadres i s'emportaria els fems per adobar el camp de can Navés. També va acceptar la proposta un vaquer que tenia un tros de terra prop de les vies del tren. Entre tots dos ho van deixar net en vuit o deu dies.

Jo hi vaig anar, amb el pare, un parell de vegades. Enmig de tots aquells voluntaris que es presentaven per ingressar a les milícies, es veien els militars veritables que, com el brigada Francisco i alguns oficials, portaven granota blava de mecànic, com els milicians, però a més portaven el corretjam reglamentari, i interiorment la camisa caqui.

A les dues naus que donaven al carrer Palomar, que servien d'estables per als cavalls hi havia molts sacs d'ordi i piles de bales de palla. A les piles, a un metre i mig de terra, es veien uns buits fets a la palla. Vaig preguntar als soldats per a què eren aquells buits i em van dir que els havien fet els oficials a corre-cuita per amagar-s'hi quan bombardejava l'avió el 19 de juliol. Feia pena veure els cavalls sobre aquella capa de fems de tres setmanes i que la palla nova no aconseguia esmorteir la humitat. El pare passava amb el carro ple de fems per davant de la porta principal de la caserna i tots els que eren allà protestaven per la pudor, mentre per l'altaveu sortien les notes del pasdoble "Mi jaca":

Los claveles, los geranio, y las rosas,
a su grupa voy lo mismo que una reina,
con espuelas de diamantes en los pies.

Aquella feina va durar poc; més tard, es van endur els cavalls al front. El brigada Francisco em va regalar un parell de botes –potser les tenia per a un corneta de quinze anys– que a mi em venien grans, però em van servir per anar calçat dos hiverns.

Aquells dies la gent deia que per Radio Sevilla parlava el general feixista Queipo de Llano. En dues ocasions, quan al vespre sortíem a fer la passejada, el Sr. Francisco ens va explicar aquell fet i ens va convidar a entrar a casa seva i escoltar aquella emissió. El general Queipo de Llano parlava amb una veu ronca i desagradable, semblava borratxo, i per les amenaces de mort i menyspreus que feia als de la República, algunes persones deien que amb aquells disbarats donava raó als afusellaments del cementiri de Montcada.

Els cinemes al barri havien estat dues o tres setmanes tancats fins que els responsables del Sindicat de l'Espectacle van decidir reobrir. Cinemes com L'Atlàntida passaven tres pel·lícules, en sessió contínua, a un preu més reduït i poc després hi havia vegades que incloïen uns reportatges titulats *España en armas*.

Cap a finals d'agost, un diumenge vam decidir anar a Santa Coloma a visitar la família, ja que no en sabíem res des del 19 de juliol. Allà ens vam assabentar que el meu cosí gran, de disset anys, se n'havia anat voluntari amb les columnes al front d'Aragó i era a Azaila. Prop dels meus oncles hi vivia un matrimoni jove amb un fill petit, que no tenien feina ni recursos i que eren la veritable imatge de la misèria; però des que hi havia la revolució, el Control o Comitè del poble donava lots de menjar a les famílies més necessitades, i, a més, intentaven trobar feina per als marits. La dona mostrava a les veïnes les paperines amb llegums, el pa, les conserves, els pots de llet per al seu fill i altres queviures que tenia sobre la taula i deia "diuen que hi ha guerra, doncs si això és guerra mai més la pau".

A començament del mes de setembre, durant uns dies, a les casernes es van veure molts milicians –que parlaven dels seus pobles: Torrevella, Santa Pola, La Vila (la Vila Joiosa)– de la província d'Alacant. Havien estat retirats de Mallorca i Eivissa.

La tornada de l'expedició a Mallorca va causar un cert desencís a les tertúlies que al vespre organitzaven grups d'homes a la plaça del Comerç,¹² i ja hi havia qui deia que "la pilota encara és al terrat i ja veuríem cap a on cauria". N'hi havia d'altres de més exaltats que deien "això passa perquè des del principi no es van fer les coses bé. Va venir la República com si fos una festa, i s'hauria d'haver fet com a França: posar una guillotina a cada carrer". Temps enrere havíem vist la pel·lícula *La Pimpinela Escarlata*, i per tant tots sabíem que era la guillotina.

L'església havia estat ocupada pels pagesos, que l'utilitzaven com a magatzem, i hi entraven amb els seus carros i cavalls amb els quals duïen la collita. I havia un home aragonès -marit de Matilde- que des del barri es mirava l'església i deia "per què no l'enderroquen encara?". Se li responia que era útil com a local per als pagesos, però ell encara afegia "doncs ja veureu com algun dia la tornaran a fer servir per dir missa". A tots ens va semblar que estava dient una ximpleria.

Aquell setembre, quan vam començar el curs l'escola, que havia estat privatitzada, manteníem els mateixos programes, excepte la religió. Un migdia, en sortir de l'escola i passar per la plaça d'Orfila, vam veure a la vorera, tirades a terra, sota el campanar, les seves grans campanes, que per la seva sonoritat es podien sentir des del pont del Besòs i de les quals els pagesos que treballaven per la plana podien sentir el toc de les hores i els quarts. Se les van emportar per fer material de guerra.

Un altre dia vam sentir dir que hi havia un home mort prop de la caseta dels burots¹³ que hi havia passat el pont sobre les vies del tren, lloc que indicava el límit del terme municipal de Barcelona, i tots vam córrer a veure'l.

Allà, estirat a terra, hi havia aquell home que devia passar dels cinquanta anys, vestit com un captaire, amb robes i espadenyes desgastades i força brutes, amb el rostre sense afaitar des de feia dies. Al seu costat hi havia un sac mig ple de paper vell, com si els hagués anat recollint per vendre'ls al drapaire i treure'n alguns cèntims per menjar. La gent que se'l mirava deien que era un capellà. A la cara hi tenia dos punts foscos i rodons amb un rajolinet de sang seca. Però el que més em va impressionar van ser les mans, en les quals també hi tenia un punt rodó sanguinolent, just als palmells, com un cristo. És possible que l'haguessin d'afusellar i que creués les mans sobre el pit i que el tret les traspassés. Va ser l'únic mort que vaig veure a conseqüència de la guerra. Sang i trossos de carn humana per les parets i per terra, a causa dels bombardeigs sí que en vaig veure, però morts violents només aquell.

El govern havia decidit recollir l'armament que més d'un tenia a casa seva i van posar pasquins en els quals es veïen uns joves que deien "Volem anar al front, doneu-nos un fusell". També deien "totes les armes llargues al front, les curtes a la rereguarda". La joventut encara s'anava presentant voluntària perquè, a més de l'ideal i l'afany d'aventura, hi havia l'alicent de les 10 pessetes que els donaven cada dia i que alguns d'ells no les guanyava treballant.

Als militars del barri els van donar l'ascens de la lleialtat -un grau més- i els van enviar al front. El brigada Francisco Urbano, ja tinent, va ser destinat a Vicién (Osca) com a cap d'un polvorí. El seu fill Manolo i Tripiàna, sergents tots dos, també van ser enviats

12. Vegeu *Finestrelles* 13. "A l'entorn de la plaça del Comerç"

13. On ara conflueixen els carrers de Sant Adrià i de Ferran Junoy.

al front d'Aragó. Al poc temps de ser-hi, Tripiàna va tornar ferit i es va estar dos anys destinat a la impremta de les casernes.

A les acaballes del mes de setembre es va presentar un problema. Des que havia iniciat l'aixecament militar, ja feia més de dos mesos, la petita empresa de transports del senyor Navés no estava en funcionament i, de moment, no hi havia cap possibilitat de treballar-hi. El meu pare era l'únic treballador que li quedava i no el podia pagar, i per això havíem de viure dels productes del camp i dels estalvis. El conflicte s'allargava, tot i que la majoria de gent creia que per Nadal ja s'hauria acabat.

Un dia, la mare es va trobar un conegut del seu poble al passeig, Miguel Pescador, que havia estat amic i company d'estudis del seu germà Joan a l'escola d'aprenents de la Fàbrica Nacional de Pólvoras, de Múrcia. Aquest noi no havia tret tan bona nota com l'oncle Joan i havia hagut d'agafar l'especialitat de química, i després, amb unes oposicions, havia sortit *Maestro*. Havia estat destinat a la *Maestranza de Artillería* de Barcelona, a les Drassanes,¹⁴ i en aquells moments estaven acabant d'instal·lar totes aquelles dependències al Parc. La mare i aquell senyor es van saludar i van enraonar sobre el poble; al final, la mare li va explicar la situació en què ens trobàvem. Ell va suggerir que el pare anés a demanar feina al Parc d'Artilleria, ja que estaven admetent gent per construir material de guerra en tres torns de treball. El pare s'hi va presentar i el comitè li va exigir un carnet sindical per admetre'l. Per poder treballar, la sindicació havia estat decretada obligatòria. Va preguntar quin sindicat era el que predominava i li van dir que CNT, i va respondre "doncs aquests seran els meus". Una tarda, en sortir de l'escola, el pare m'esperava i vam anar junts al sindicat de la metal·lúrgia, al carrer Gran, on ara hi ha els números 180-182, en un pis vell, atrotinat, i en una habitació mal il·luminada. Allà li van expedir el carnet, per al qual s'havien de pagar unes quantes quotes en forma de segells que s'enganxaven, i amb aquest document va ser admès per treballar. Com que no era un obrer qualificat el van destinar a la secció de cartutxeria, on carregaven la munició de fusell. Es treballava en tres torns de vuit hores, que canviaven cada dues setmanes; també es treballava els diumenges tot i que no es cobraven.

Una nit, quan havent sopat ja tornàvem de fer la passejada, vam coincidir amb "el Ros", el vigilant nocturn de les obres de la Casa Bloc, que era dels qui deien que havien estat tres vegades al front, però que mai deia que hi havia anat a fer. Possiblement era dels que pujaven als camions o autocars que portaven les milícies a l'Aragó, i allà es devia prendre algunes copes pels bars de Barbastre o Bujaraloz, i tornava a Barcelona en el camió següent. Aquella nit se'l veia trist. La Generalitat havia suspès definitivament les obres i s'enduien els materials. Molts paletes joves no s'havien presentat a la feina ja que, amb aquella eufòria, se n'havien anat al front i ell es quedava sense ocupació. A més, la seva filla, amb l'entusiasme d'aquells dies i com molt altre jovent, s'havia "alliberat" més del compte i s'havia quedat embarassada, i a sobre el seu xicot s'estava jugant la vida al front. Després d'aquell dia, mai més no vam veure "el Ros".

Una tarda d'aquell mes d'octubre, en sortir de l'escola, vam sentir dir que havia caigut un avió a prop de La Maquinista, i tots els nens hi vam anar corrent. Sobre els camps

14. Un cop acabada la guerra, les Drassanes es van convertir en Museu Marítim, i d'aquesta manera es va fer realitat un projecte dels anys vint; però primer es van haver de construir les casernes de Sant Andreu per traslladar-hi les instal·lacions. Després de la guerra es van treure les lletres de la porta d'entrada -a la carretera de Santa Coloma- que deien *Parque* i posaren les de *Maestranza*.

de conreu hi havia una petita avioneta de dues places amb les rodes travades al fang per culpa dels solcs. Alguns hi vam intentar pujar, però els que ja eren a dalt no ens ho permetien. Es deia que l'avioneta voltava per sobre dels camps i se sospitava que es tracta d'un espia feixista; finalment, com que li feia falta benzina, va haver d'aterrar i els pagesos dels voltants es van dirigir cap al pilot amb els cànecs enlairats. El pilot, que era francès, els va mantenir a ratlla amb una pistola mentre cridava: "Sandino!, Sandino!".¹⁵ Van sortir els del comitè de La Maquinista, amb fusells, i se'l van endur en un cotxe. També els tafaners suposaven que el pilot devia anar despistat i que va confondre el riu Besòs amb el Llobregat, i que cercava l'aeroport per aquells indrets. L'endemà l'avioneta ja no hi era.

Van començar a circular bitllets de cinc i deu pessetes, certificats de plata, del Banco de España, per recollir la moneda d'aquest metall. La gent s'ho va agafar bé, perquè així podien presumir de bitllets i no haver de portar el pes del portamonedes. Un temps més tard també la Generalitat va posar en circulació bitllets de 2,50, 5 i 10 pessetes. Aquests nous bitllets causaven trastorns als milicians de les casernes quan sortien cap al front d'Aragó, perquè allà i arreu del territori republicà no els volien; per tant, abans de sortir de Catalunya anaven pel passeig, al forn o a les botigues, per canviar-los per d'altres que valguessin en tot el territori de l'Espanya lleial. Poc després, tots els ajuntaments dels pobles van fer els seus bitllets i els comitès i les cooperatives, els seus vals.

A prop de les runes del Molí Vell hi havia un abocador on es llençaven les escombraries i les deixalles del Parc d'Artilleria i dels Establecimientos Morros. Allà, els nanos, remenant per les serradures, hi anaven trobant pistons de munició de fusell, i quan en tenien uns quants, entre quatre i vuit, els portaven a la plaça del Comerç i els posaven a les vies del tramvia. Quan aquest transport urbà baixava cap a la seva parada produïa espetecs semblants a trets de metralladora. Des de la classe 6 de l'Acadèmia Víctor, que pel balcó que donava al carrer Gran sentíem aquells espetecs. Al principi, la gent s'espantava però més endavant ja no en feia cabal, perquè aquella ximpleria infantil va durar mesos.

A les acaballes del mes d'octubre es notaven a faltar alguns productes, com les conserves, perquè s'havien esgotat als magatzems i ara provenien de les regions en poder dels rebels; però també començaven a escassejar el tabac i la carn. Quan arribava a l'estanc una partida -en aquells temps es deia "ha arribat la saca"-, tothom que portava cèntims a les butxaques passava a fer cua per comprar dos o tres paquets o "cajetillas" de picadura, perquè no en donaven més per comprador. De paper de fumar no en va faltar mai perquè totes les fàbriques estaven en zona lleial. La carn va començar a faltar a la ciutat, però durant uns mesos es podia anar a comprar-ne on encara no en mancava. El pare se n'anava amb el tren fins a Granollers per comprar carn un dia a la setmana.

Al novembre va tenir molt de ressò l'atac dels feixistes contra Madrid -ja ningú no els deia sublevats, ni rebels, ni facciosos, ja que el seu nom durant tota la guerra seria el de feixistes-, amb crides a l'ajuda i la solidaritat amb la capital. Els diaris venien plens de comunicats de guerra, sector per sector, d'aquell front.

D'ençà que havia començat la guerra, l'individu que cantava i venia *cancioneros* a la cruïlla dels carrers Pons i Gallarza amb Mateu Ferran, camí del mercat, es dedicava, a més a més, a cantar els himnes revolucionaris: "¡A las barricadas!", "Hijos del pueblo", "La

15. Felipe Díaz Sandino havia estat cap de la base del Prat i el 19 de juliol havia estat el que havia bombardejat les casernes de Sant Andreu. Després, amb el grau de tinent coronel, va entrar a formar part del Govern de la Generalitat com a Conseller de Defensa.

Internacional", "La joven guardia", etc., i nosaltres, als matins, hi anàvem per escoltar-los i aprendre'ls. De vegades cantava amb música altres cançons a les quals els canviava les lletres, unes cançons que mai no vaig sentir enlloc i que suposo que se les inventava. Amb la música d'una que es titulava "Ya no te quiero gitana", i que començava:

Deja que yo coja el Sol con las manos,
déjame que cuente la arena del mar.

ell cantava a tota veu:

Deja que yo coja a Franco en mis manos,
deja que yo pueda su cuello apretar,...

La cançó original continuava amb un paràgraf que deia:

Cadenas de hierro por ti yo sería capaz de romper,
la sangre de mis venas que tu me pidieras te había de dar"

i que ell transformava per:

Grilletes de hierro capaz yo sería de atar a sus pies
y su mala sangre quisiera yo verla por el suelo correr...

Quan va morir Durruti, amb la música d'un cuplet de la guerra del Marroc de l'any 1921, cantava:

Durruti, tu no has muerto,
tu siempre vivirás
como un ejemplo fijo
en el alma popular.

Cap a final d'any es veia que la gent no estava per romanços i el negoci del cant no li anava prou bé perquè va desaparèixer i no el vam tornar a veure mai més.

Des que el pare va començar a treballar al Parc d'Artilleria a casa es va presentar un altre problema. El senyor Navés volia deixar la seva casa del número 49 del carrer de les Monges per traslladar-se a la caseta que ocupàvem nosaltres com a vigilants de la finca. Així doncs, vam haver de buscar casa i en vam trobar una al barri mateix -al passatge Isabel Ribó, 4t, 3a-, on ens vam traslladar a mitjan mes de desembre.

Cap a finals de novembre es va fer sentir l'escassetat de pa i es van formar llargues cues als forns per adquirir una barra de quilo, ara ja sense torna. L'escassetat d'uns productes feia que s'incrementés el consum d'uns altres com ara els llegums i les patates, que també van acabar escassejant. Al final de l'any hi havia gent que anava pels carrers mirant a quina botiga de queviures hi havia cua per posar-s'hi i després preguntar què hi havia. També va començar la picaresca de colar-se amb la conseqüent protesta dels que se n'adonaven.

Jo crec que moltes escassetats, en aquells primers temps, eren causades més aviat per la dificultat del transport -molts camions havien estat requisats per la guerra, malgrat que ja se'n veien molts de nous comprats pel govern a l'estranger- que no pas per la manca de productes, ja que si bé feien falta queviures que es produïen a la zona contrària, sí que hi havia, per exemple, arròs, oli d'oliva, fruita i vi, ja que la major producció estava a la part republicana, però també van començar a escassejar. Tota la producció de torrons estava a Alacant i no vam veure aquest producte durant tota la guerra.

Als obrers de les indústries de guerra se'ls va començar a donar, de tant en tant, uns lots de queviures pel fet de treballar gratuïtament els diumenges. Aquests lots ajudaven una mica, però no solucionaven, ni de bon tros, el problema de l'escassetat.

Acabava l'any i la guerra no s'havia acabat, però l'enemic havia estat aturat a les portes de Madrid. L'eslògan "No pasarán" s'expressava pertot arreu i es respirava un cert optimisme i l'esperança que la rebel·lió seria vençuda abans de l'estiu següent. Als cinemes es projectaven algunes pel·lícules soviètiques de propaganda com *Los marinos de Kronstadt* i també un reportatge titulat *Madrid, tumba del fascismo*, en el qual, a més de la lluita dels fronts, es veien els estralls que els bombardeigs aeris havien provocat en els edificis de la capital. La Generalitat, en previsió, va començar a dictar normes de defensa passiva.¹⁶

Aquell hivern vam anar tres vegades al Paral·lel per assistir a funcions teatrals. El pare s'assabentava de les obres de més èxit pels seus nous companys de feina, que provenien de les Drassanes i vivien al Poble Sec. En una revista que va ser molt celebrada i que es titulava *El miliciano*, hi sortien el conjunt de vedets i coristes, amb gorrets de milicianes i fuselletes de fusta, cantant:

Miliciano, mi tesoro,
con el alma i con la vida,
yo te adoro...
Miliciano de rostro sereno,
vas llevando mi alma cautiva
y en pensar en un querer tant severo,
te quiero, mi vida.

Quan la nit del 13 de febrer hi va haver el primer bombardeig a Barcelona, amb l'atac naval contra la fàbrica Elizalde, la mare ja no va voler anar més al centre de la ciutat, perquè l'esgarriava pensar que la pogués sorprendre un bombardeig, ja de nit, i no saber on refugiar-se.

La propaganda de guerra feia menció que era necessària la disciplina i la creació d'un exèrcit popular regular, i es van mobilitzar algunes lleves, de les quals la més jove era la del 39, que reclutava nois de 18 anys.

Durant aquell hivern, els combats es van centrar als voltants de Madrid. La gent parlava de la batalla del Jarama i de sobte vam saber que havia caigut Màlaga, la qual cosa va provocar l'horror de la gent que fugia per la carretera de la costa, sotmesa al canoneig dels vaixells enemics. Poques setmanes més tard vam tenir uns dies d'eufòria. Els italians que havien pres Màlaga van patir una derrota a Guadalajara. Entre els comentaris de la ràdio, van cantar una cançó amb aire flamenc que deia:

Para tomar Madrid, !
no vengas con pelotones,
¡hacen falta más pelotas,
general Bergonzoli
general de las derrotas!

Aquells dies els pares van tenir notícies dels parents que teníem al seu poble de Múrcia. El germà petit del pare, Miquel, havia estat cridat per la seva lleva i enviat a Màlaga, i no en sabien res (havia estat fet presoner i després mobilitzat pels franquistes). Per part de la mare vam rebre una carta del seu germà més jove, Antonio, que havia ingressat al cos de carrabiners i estava per l'Escorial; el remitent deia: "3ª Brigada Mixta, 300 Batallón, 2ª Compañía. Frente del Centro. Madrid". Tampoc no se sabia res del cunyat del meu oncle Joan, que feia un any havia anat a Melilla a fer el servei militar.

16. Vegeu *Finestrelles* 12. "Sant Andreu objectiu de guerra. Els refugis antiaeris".

L'escassetat d'aliments cada cop era més acusada. Ens van repartir unes cartilles de racionament amb cupons per a l'adquisició d'alguns productes essencials. Aquell hivern van portar a les carnisseries unes partides de carn de vedella congelada que al principi va ser rebuda per les mestresses de casa amb una certa aprensió. No havien vist ni sentit parlar mai d'aquell tipus de carn, i les neveres de l'època, que funcionaven amb barres de gel, tampoc no eren adequades per conservar-la. Recordo que per curiositat, un matí abans d'entrar a l'escola, uns quants companys vam anar al mercat. Totes les parades tenien un rètol que indicava si estaven col·lectivitzades per la CNT o per la UGT. A les carnisseries es veien aquelles peces de carn penjades dels ganxos i que mostraven un estat tot llepissós. Les dones se la miraven arrufant el nas, però la necessitat obligava i un cop van haver tastat aquella carn, les partides es van acabar ràpidament. La gent comentava que aquella carn era la mateixa que abans menjàvem fresca, però que els francesos havien comprat el bestiar a la zona feixista i l'havien sacrificat i congelat per vendre-la a la República. A les carnisseries no es va tornar a veure durant tota la guerra ni carn d'oví, ni de boví, ni de porcí.

També van anar desapareixent el cafè, el sucre i els ous, i es va recórrer als sucedanis com ara la malta, la xicoira, la sacarina i uns sobres amb unes pólvores grogues –marca “Tío Nelo”– que substituïen els ous per fer truites. La paraula *sucedani* es va posar de moda en aquells mesos i es deia que havien estat els alemanys els qui els havien inventat i fet servir durant la Guerra Europea.

Per primavera, la gent ja va començar a ocupar terrenys i camps erms, que es van repartir en parcel·les per ser conreats. A casa vam agafar una parcel·la d'uns divuit metres quadrats, al costat del rec per fer més fàcil el regadiu a mà amb galledes. El primer que van plantar els homes va ser tabac. Ja feia temps que se n'anaven passant llavors els uns als altres, i que cadascú a casa seva

havien tret les flors dels testos per plantar-hi tabac. També es van plantar bledes, patates, tomàquets, pebrots, albergínies, alls i cebes. Encara que no fos gaire cosa, tot ajudava.

A la feina, al pare li van donar uns vals amb els quals es podia anar a un menjador gastronòmic on, pagant el seu import, podies menjar un cobert. Jo vaig anar, primer amb el pare i després tot sol, a una fonda que hi havia al número 251 del carrer Gran. La mestressa, una senyora molt simpàtica i veterana en aquell ofici, amb un somriure contagiós anava dient “jo sóc com la Generalitat, vetllo per vosaltres”, fent al·lusió a la cantarella

Abril 1937. La mare i jo (amb 11 anys).

amb què la ràdio avisava del perill de bombardeig. Allò va durar poc perquè al pare no li van donar més vals.

Va sorgir el mercat negre, que alguns desaprensus van aprofitar per vendre aliments a preus molt més elevats. Aquesta pràctica es va conèixer amb el nom d'*estraperlo*, en record d'un episodi del bienni negre. La gent deia que pel centre de Barcelona hi havia restaurants en què aquell qui tenia prou diners encara podia menjar molt bé.

Moltes vegades, a la sobretaula, el pare parlava de la seva feina al Parc d'Artilleria i a mi se'm va despertar l'interès. Vam quedar que un diumenge a l'hora de l'entrepà hi aniria. Vaig arribar a la porta del Parc amb l'excusa que havia de donar-li un encàrrec; des d'allà el van cridar per telèfon a la nau de cartutxeria; el pare va venir a buscar-me i em va fer entrar.

A la nau de cartutxeria hi treballaven moltes dones, algunes de les quals eren refugiades de Madrid, Toledo i Màlaga (les de Toledo eren treballadores de la fàbrica nacional que sis mesos abans havia caigut en mans de l'enemic), que feien les feines més lleugeres. Tota la feina es feia en sèrie, però de manera artesanal. En un lloc hi havia beines de cartutxos ja utilitzats als quals es treia el pistó ja picat. En un altre lloc aquells cartutxos ja recuperats i uns altres de nous es posaven en un utilatge i se'ls presentava el pistó nou¹⁷ i, per tongades, es posava aquesta sèrie sota una premsa manual on els pistons quedaven introduïts en els seus allotjaments. Tot seguit els portaven a unes taules on hi havia unes dones assegudes davant d'unies balances de laboratori que mesuraven la quantitat de pólvora que introduïen a cada cartutx; després unies altres dones presentaven els projectils, i després, també per tongades, eren portats a una premsa manual que els introduïa en les beines, tots a la mateixa mida; a continuació eren portats a uns bancs, com de mecànic, on hi havia unies petites premses accionades a mà mitjançant una palanca per homes que agafaven els cartutxos un per un i, accionant la palanca, feien ferm el balí a la beina. Aquesta era la feina del pare. Tot seguit, aquests cartutxos ja acabats eren portats en cabassos a uns altres bancs on hi havia uns cossos de fusell, amb els seus panys, i unies dones introduïen els cartutxos, un per un, i accionat el pany provaven que eren perfectes, i que per tant podien entrar-hi i sortir-ne expulsats sense quedar encastats. Després d'aquesta verificació es posaven de cinc en cinc en unies pintes i s'empaquetaven en caixes de cartró de cinquanta bales. D'aquella munició n'agafaven un mostreig per disparar-los en un provatori.

Sovint les dones amenitzaven aquella avorrida i monòtona feina cantant totes a la vegada. Una de les seves cançons preferides era "La lechera", de la qual havien substituït la paraula *lechería* per *Parque de Artillería* i els *clientes* per *militars*. Deia així:

La lechera, soy señores
del Parque de Artillería
donde siempre se trabaja
más de noche que de día.
Llega un soldado i la quiere merengada,
nos viene un sargento i le gusta condensada,
se acerca un comisario i la pide con café.
¿Y Vd., mi comandante? ¡Qué leche quiere Vd.!

17. Si algun pistó queia a terra era recollit quan s'escombrava, i eren els que els nanos trobàvem a l'abocador i ens enduïem per fer-los petar sota les rodes dels tramvies.

Les madrilenyes també cantaven cançons del front de Madrid.
El que quiera comer bien que vaya a Casa de Campo, (bis)
que han puesto un hotelito con la cabeza de Franco. (bis)
El primer plato que dan son granadas rompedoras, (bis)
el segundo de metralla i de postre van las bombas. (bis)

En aquella època van venir al barri refugiats de Madrid. Hi havia alguns veïns, com ara el senyor Santiago, que era agent comercial, que havent sortit de joves de Mazarrón (Múrcia) van anar a parar els uns a Barcelona i els altres a Madrid. Aquests últims, fugint dels estralls de la guerra, havien vingut al costat de la seva família, que ja els havia buscat una casa de lloguer al barri. Amb aquestes famílies venien dos germans, entre deu i dotze anys, eixerits i simpàtics, i que en un parell de dies ens hi vam fer amics; però el més gran aviat es va voler fer el cap de colla en jocs que eren diferents als nostres. Quan intentàvem seguir-los en els seus jocs, com que no teníem la seva habilitat, ens deia una parauleta que no havíem sentit mai ni sabíem què volia dir: "gilipollas!". Ara bé, això ens ho deia tantes vegades i tan sovint que, finalment, ens va portar a anomenar-los el "gilipollas gran" i "el gilipollas petit", però no amb intenció d'insultar-los, sinó més aviat com a sinònim de madrilenys. Al més gran no li feia cap gràcia que el cridéssim per aquell nom i va modificar l'expressió i ens va passar a dir "no seas gili", amb la qual cosa va aconseguir que els anomenéssim "gili" fins que va acabar la guerra i se'n van tornar a Madrid.

Un migdia, una dona del veïnat el marit de la qual havia estat detingut anava per les cases demanant signatures perquè el deixessin anar. Quan va venir a casa, el pare no hi era perquè feia el torn del matí i vaig signar jo en comptes d'ell perquè tenim el mateix nom. Al cap de pocs dies aquell home va tornar a casa, i alguns el vam anar a saludar. Es tractava del senyor Joan i era carlí de tota la vida (requetè). Assegut al menjador de casa seva, amb el cap cot, anava explicant que dues nits l'havien portat en un cotxe per la carretera de l'Arrabassada i que ell es pensava que el matarien. Va tenir sort gràcies al veïnat.

Durant els tres o quatre dies dels Fets de Maig, pel barri no es va veure res anormal, llevat de la gent que enraonava dels esdeveniments. Sabíem per la ràdio que hi havia vaga i que es lluitava pels carrers de Barcelona. A la nit anàvem a casa dels qui tenien aparell de ràdio i escoltàvem la crida dels polítics perquè es fes un "alto el foc". El pare, que aquells dies va treballar –no tenia excusa per no fer-ho, ja que les indústries de guerra no estaven afectades per la vaga, a diferència dels qui vivien pel centre i altres districtes de la ciutat, que no ho van poder fer per culpa del transport–, explicava que quan es presentava un cotxe de la CNT demanant munició, els del comitè els donaven tota la que volien; però si arribava un camió "del Gobierno?" tot eren excuses per no donar-los res. Dies més tard, quan van haver acabat aquelles lluites, es van veure pels nostres carrers guàrdies d'assalt, vinguts de València, però enlloc de portar l'uniforme blau normal, anaven amb un vestit de tipus feiner i de color gris de mil ratlles, i armats amb fusells russos llargaruts i amb baioneta. Aquells fusells no eren bonics i tothom preferia els nostres màusers.

Uns dies més tard, per totes les parets hi havia pasquins que atacaven i acusaven de feixista el POUM. En un d'ells es veia una carota eal front de la qual deia "POUM" i al darrere hi havia una cara diabòlica amb la creu gammada (l'esvàstica nazi). Jo no vaig veure ningú que s'ho cregués.

Al carrer de Balari i Jubany, al mur de can Fabra, van fer-hi una pintada amb lletres grans i negres que deia: "On són Nin, Gorquin, Andrade, David Rey i Escudé, dirigents del

POUM?". I hi havia una altra pintada al mur de la mateixa empresa, al carrer de Sant Adrià: "Què ha fet el govern Negrín amb els dirigents del POUM?".

També en aquells dies, Comorera, dirigent del PSUC, va fer un discurs en què titllava les columnes de la CNT-FAI del front d'Aragó de "tribus i assaltadors de camions". A una paret de la cruïlla entre la riera de Sant Andreu i el carrer Renart, hi van fer dues pintades que deien "Asesino Comorera, la sangre de Nin te ahogará" i "El domingo próximo Comorera canta misa en el Hotel Colón", i signava "La Tribu". Totes aquelles pintades van romandre més de dos anys fins que, ja en època franquista, les van esborrar.

Aquells mesos va faltar, ja definitivament, el carbó vegetal, que era el combustible que les mestresses de casa més utilitzaven per cuinar. A les carboneries van penjar un rètol que deia "No hay carbón", però en una hi van posar, ja amb humor negre, "Aquí se acabó el carbón y todo lo que arde".¹⁸ La gent va comprar-se fogons de petroli i es van formar llargues cues a les benzineres de persones amb llaunes intentant aconseguir cinc litres de petroli. Al començament de l'estiu també es va acabar el petroli i, per cuinar, es va recórrer a la llenya que es podia trobar, a més de posar enginy per cremar fins i tot les serradures; més tard es va acabar anant a la muntanya a tallar pins.

Aquella primavera vam començar a tenir una preocupació afegida: els primers bombardeigs aeris que van causar víctimes a la població civil. Casualment, acostumaven a fer-los en dissabte, i la gent deia "ja han vingut a portar-nos la setmanada".

Cap al mes de juny es notava que les coses, a poc a poc, anaven canviant. Es començaven a veure banderes republicanes en els locals oficials, com ara les casernes, que des de l'alçament militar pràcticament havien desaparegut, i no es veien la de la CNT, sobretot, i en menor grau la senyera; i en algun lloc i de manera testimonial, la roja del PSUC i la de la UGT, i per algun racó, l'estelada de l'Estat Català. Només havien posat la bandera tricolor republicana els dies assenyalats, com el 14 d'abril o l'1 de maig, a la seu del Districte, l'oficina de Correus i l'Acadèmia Víctor. Es van anar retirant els bitllets emesos per la Generalitat i els ajuntaments. Però les seqüeles dels Fets de Maig encara cuejaven. La gent de tarannà anarquista veien un comunista darrere de cada bandera republicana i deien: "El que hi ha a València és una dictadura roja". Les paraules d'un ministre -crec que el basc Irujo-, "Estamos luchando por una república democrática", van escandalitzar la gent, que deia "diu que lluitem pel que ja teníem. Així tot el que hem fet fins ara no ha servit per a res?".

Un d'aquells dies, abans d'entrar a l'escola, vam veure al quiosc els titulars dels diaris que deien "Ha caído Bilbao", notícia que va impactar la gent. Isabel Verdaguer no s'amagava de dir que havia plorat.

Al final del mes de juny, amb els petits lots de queviures que, de tant en tant, donaven a les indústries de guerra, al Parc d'Artilleria van afegir-hi un quilo de llet en pols i mig de sucre per als fills dels obrers que tinguessin menys de dotze anys. A mi em faltava un mes i mig per complir-los i, com que s'havia de justificar l'edat, un matí no vaig anar a l'escola per poder anar a cercar un certificat de naixement a Gramenet de Besòs (Santa Coloma). Per fer drecera, vaig anar pel camí vell creuant les vies del tren i les Cases Barates (Baró de Viver), i en arribar al pont es veia un abocador prop del riu on havien tirat a les escombraries les pells, amb els caps i les cues, de set o vuit gats.

18. Es van començar a sentir acudits d'humor negre que durarien tota la guerra i que s'incrementarien durant tots els anys de la dictadura franquista.

De carn fresca, ja no se'n veia. Als petits lots de menjar que donaven al pare a la feina, de tant en tant hi havia una llauna de carn en conserva "Corned Beef", que nosaltres dèiem carn russa, però era americana o argentina. Ja havia començat l'estiu i, ni pel rec ni pels reguerots adjacents, no se sentien raucar les granotes com anys anteriors; ni tampoc es veien volar coloms. Semblava com si totes aquestes bestioles haguessin desaparegut.

Aquells petits horts que havíem ocupat es conreaven de manera intensiva. Molts veïns venien de pagès i el qui no sabia treballar el camp n'aprenia. Al costat d'una tomaquera que s'enlairava a una canya subjecta amb un fil, es plantava una pebrotera o alberginiera, i on hi havia una planta de blat de moro es posaven dues mongeteres enfiladisses. Abans d'arrencar el blat de moro, pels solcs, es plantava una segona collita de patates que es recollien abans de l'hivern. D'un quilo de patates plantades se'n podien treure deu quilos. I tot es regava amb galledes d'aigua agafades del rec.

Els bombardeigs es van anar incrementant. La nit del 24 al 25 de juliol la nostra barriada va patir un atac aeri¹⁹ que va commocionar tota la ciutadania andreuca, que es va sentir ferida i es va organitzar per obrir refugis antiaeris pels seus carrers.

A l'agost el govern de València va militaritzar la indústria del Parc d'Artilleria. Els obrers van reclamar i van aconseguir que se'ls donés un panet ("chusco") diari, com a la tropa.

Cap a final d'aquell mes es va animar l'ambient. Per ajudar el front del Nord es va fer una ofensiva a Belchite, que va durar algunes setmanes, però malgrat tota la propaganda no es va arribar a Saragossa.

Al setembre va començar a escassejar el sabó, potser perquè no hi havia matèria primera per produir-lo, ja que de fàbriques de sabó sí que n'hi havia. Les mestresses de casa van haver de ser una mica menys polides i allargar els intervals de les seves bugades. Durant uns quants mesos, per a segons quines coses, es va recórrer als sabons de perfumeria. De vegades es podia percebre la bona olor que feien els plats nets. Passat un temps, aquests sabons també van escassejar però mai deixaren de faltar del tot.

També s'havia de resoldre el problema del combustible per cuinar. La gent anava a la muntanya de Collserola, que era un bosc immens, a cercar llenya. Des de llavors i fins al final de la guerra, dues o tres tardes al mes, la mare i jo anàvem amb dues veïnes, amb destrals, al barri del Verdum; allà tallàvem un pi, el trossejàvem per poder carregar-nos-el a l'esquena i portar-lo a casa. Un cop a casa se n'havien de fer estelles. Petits i grans fèiem aquesta tasca amb martells i escarpes, i també amb pics i serres, fins que els trons ja estaven en condicions de ser cremats. Aquella llenya tenia un inconvenient: era verda i feia molt de fum, i aquest fum feia plorar les dones que no tenien a casa cuina econòmica i havien de cuinar a les eixides, com si estiguessin al camp. Això els deixava la cara ennegrida i se l'havien de rentar només amb aigua perquè no hi havia sabó. Una altra misèria de la guerra.

Dels racionaments que donaven d'arròs, cigrons i lleties -sempre insuficients-, les lleties eren el llegum que més es repetia, potser perquè era el més barat i el més fàcil d'adquirir al mercat internacional; es tractava d'un llegum poc consumit fins llavors a Catalunya, però que en aquells temps va adquirir una certa popularitat. La gent, amb ironia, les anomenava "les pastilles del Dr. Negrín". Tant les lleties com l'arròs, durant la guerra

19. Vegeu *Finestrelles* 12. "Sant Andreu objectiu de guerra. Els refugis antiaeris".

i també en la postguerra, tenien el problema que no venien netes, entre els grans hi havia petites pedretes que si no es vigilava et podien trencar un queixal; per tant, abans de posar-les a coure s'havien de posar sobre la taula i anar-les separant una per una de les seves impureses.

També es va recórrer a la farina de blat de moro, quan es podia aconseguir, per fer una mena de sèmola, les anomenades "farinetes", que van ser molt populars durant tots els anys de la fam, la guerra i la postguerra.

A l'octubre es va acabar de perdre tot el front del Nord i van arribar a Catalunya molts refugiats d'aquelles províncies.

Al novembre van venir amb permís alguns joves que prop d'un any abans els havien portat al front de Madrid i que, després de mesos de combats, havien quedat en un front estabilitzat i tranquil. Explicaven que tenien altaveus i parlaven, fent propaganda, amb els de l'altre cantó. Deien que, de vegades, els cantaven:

Si a los 'fachas' no les gusta
la bandera tricolor,
les daremos una roja
con el martillo y la hoz.

I aquells els insultaven o els cantaven:

Si eres del puño cerrado,
escucha este fandanguillo.
Me cago en lo colorao,
hasta la hoz y el martillo
y en la leche que has mamado.

Al barri, des de l'agost es treballava en la construcció d'un refugi antiaeri. L'adroguer Esteve Grau s'encarregava de cobrar els rebuts dels veïns quan passaven per la botiga, però hi havia morosos que no passaven a pagar i va proposar que em designessin a mi per anar pels pisos a cobrar-los. Quan anava a liquidar sempre em feia preguntes rares per veure com jo, un nano de dotze anys, reaccionava. Una vegada, mentre estava llegint un diari, em va dir "els lleials han conquistat un poble", i després va treure un quadern de mapes on hi havia les províncies i pobles d'Espanya i, mirant la província de Burgos, em va preguntar: "Agafant un poble cada dia, quant trigarem a agafar-los tots i acabar la guerra?, malts anys, veritat?" Un altre cop em va dir: "Si sortíssim d'aquí de la botiga, jo vestit de capellà i tu d'escolanet, creus que arribaríem a la plaça del Comerç?". Jo li deia que no sortiria pas.

Aquells dies, quan el govern central ja estava a Barcelona, l'església de la plaça d'Orfila va ser ocupada per Fuerzas del Aire, que van instal·lar un dipòsit de bidons de benzina d'aviació amb el conseqüent perill afegit. També van quedar intervingudes les indústries de guerra, amb la resolució d'incrementar la producció de material bèlic.

Cap a finals d'any hi va haver un cert moviment de crear cooperatives de consum amb la intenció d'afavorir la distribució dels aliments. A casa ens vam fer socis d'una cooperativa nova que es va crear al número 62 del carrer de Renart, cantonada amb Pons i Gallarza. Al principi hi va haver unes partides d'ous de Bèlgica, bacallà i oli que per als cooperants van ser una estimable ajuda, després d'uns mesos també aquestes cooperatives van anar minvant la distribució de queviures.

El Nadal del 1937 –que no era festiu, perquè totes les festes religioses s'havien suprimit– va ser un dia feiner com qualsevol dissabte i la festivitat no es va notar ni a la

taula del menjador. Uns dies abans havia començat l'atac de l'exèrcit republicà contra Terol. Recordo aquells dies d'hivern amb molt de fred, només teníem un petit braser per escalfar-nos, no anàvem gaire ben menjats, portàvem els dits de les mans i dels peus plens de penellons, i les nits de bombardeig havíem de sortir del llit i, tremolant de fred, anar corre-cuita cap al refugi.

D'aquell hivern també recordo que quan plovia tothom anava a buscar cargols i, de vegades, es posaven trapes per caçar alguns pardals, i aquella era l'única carn al nostre abast.

Quan Terol va caure en mans de l'Exèrcit Popular, pel passeig es va veure un cotxe que anava tocant el clàxon mentre tirava fulles volants que deien "Terol, lliure del jou feixista".

Amb aquesta victòria, la gent es va animar, però alhora comentaven que s'havia lluitat amb una temperatura de molts graus sota zero i que hi havia hagut moltes baixes per congelació de dits i peus. Un veí, de cognom Villa, aragonès i que treballava a l'estació de Sant Andreu Comtal, llegint el diari comentava: "Han agafat Terol i La Muela, però no han agafat Albarracín? Doncs no els serveix de res". Demostrava que coneixia aquelles terres, i els que l'escoltàvem no sabíem què dir.

*L'onze de gener hi va haver un bombardeig que va causar víctimes a Sant Andreu.*²⁰ Durant aquell hivern hi va haver atacs aeris terrorífics coincidint amb la batalla de Terol. Al febrer, quan ja flaquejaven les línies republicanes, van ser cridats a files les lleves del 29 i del 40, homes de vint-i-nou anys, ja casats, juntament amb nois de divuit anys. El meu oncle Joan es va haver d'incorporar quan ja tenia tres fills, però, com a obrer de la Fàbrica Nacional de Pólvoras de Múrcia, va aconseguir fer el curset de "maestro armero de artillería" -que ja en temps anomenaven CASE (Cuerpo Auxiliar Subalterno de Ejército)- i va sortir-ne amb aquest títol, amb la responsabilitat del manteniment dels canons d'una bateria, i amb un grau equivalent al de tinent. Va anar cap a Pozoblanco (Còrdova) i va actuar als fronts d'Andalusia i Extremadura.

Uns dies més tard, cap al capvespre, el pare m'esperava a la sortida de l'escola per anar al cinema Atlàntida. En tornar a casa, ja fosca nit, i amb els carrers sense il·luminació perquè estaven prohibits els llums a causa dels bombardeigs, vam veure pel passeig una expedició de soldats, sense armament, que eren conduïts a l'estació. Alguns d'ells cantaven: *"Alirón, alirón, somos carne de cañón"*.

Però els bombardeigs ofensius amb més víctimes a Barcelona van ser els dies 16, 17 i 18 de març, quan la ciutat va rebre tretze atacs a intervals de tres a quatre hores, nit i dia. Dues o tres esquadretes, de cinc trimotors cada una, volant a una alçada de 5.000 metres, descarregaven les bombes a bolei i aterrien i provocaven la mort per tota la ciutat. Aquesta freqüència dels tocs de sirena de final del perill coincidia, de vegades, amb les d'un nou perill, que impedia la feina i el son dels barcelonins, que, mig adormits, enutjats i famolencs, suportaven tots aquells atacs i privacions. Amb prou feines teníem temps, quan sortíem del refugi, de fer una mica de foc per coure unes lleties per menjar, abans no tornessin a sentir-se les sirenes que anunciaven un altre atac. La gent estava molt cansada i es quedava endormiscada, als refugis, asseguda a terra o en unes banquetes, amb l'esquena recolzada a les humides parets del refugi i la fam collant l'estòmac.

20. Vegeu *Finestrelles 12*. "Sant Andreu objectiu de guerra. Els refugis antiaeris".

En aquells atacs va quedar afectada una casa del carrer Gran, on ara hi ha el número 156, i dues bombes més van caure en un camp de conreu a prop dels tallers de La Maquinista (en aquell temps, la Fàbrica "O") i d'unes instal·lacions on es provaven motors d'aviació. Els embuts produïts per les explosions es veien des de la carretera -ara carrer de Sant Adrià- que anava a les Cases Barates. A Barcelona, el balanç final va ser de 1.200 morts, 118 dels quals eren nens, i més de 2.000 ferits. A Sant Andreu no hi va haver víctimes.²¹

La desmoralització ocasionada va ser molt gran. Hi havia fàbriques aturades perquè els seus obrers no es podien desplaçar; oficines buides; botigues tancades, transports suspesos... Si aquella ofensiva aèria, produïda pels italians, hagués durat més, la guerra es podia haver acabat per col·lapse.

Aquella salvatjada va sacsejar les consciències internacionals i hi va haver protestes i condemnes pertot arreu, i es van alçar veus en contra a la Societat de Nacions, de Ginebra, i al Vaticà. Els bombardeigs van cessar momentàniament, no sé si per la pressió internacional o, segons l'opinió dels que ho patíem, perquè es van desplaçar aquí dues de les millors esquadretes d'avions de caça del front -els vam veure volar per sobre nostre, protegint Barcelona- i vam suposar que aquells italians, amb les seves "pavas" (trimotors "Saboia" d'últim disseny), no tenien prou coratge per enfrontar-se en combat amb els "xatos" i "mosques" de "La Gloriosa", que era com s'anomenava l'aviació de les Fuerzas del Aire de la República.

Sembla que aquelles condemnes de les potències estrangeres van ser aprofitades per esbrinar les possibilitats d'arribar a una pau.

Uns dies més tard, durant una alarma aèria i mentre érem dins del refugi, em vaig acostar a les escales on acostumaven a posar-se els homes. Allà, el pare i alguns altres homes parlaven de la situació al front d'Aragó, que anava de mal borràs, i també d'aquells rumors de gestions de pau, i admetien que s'hi hauria de fer alguna cosa, que la situació no podia continuar així. Quan va acabar l'alarma, l'adroguer Esteve Grau i tres o quatre homes més, entre ells el pare, i als quals em vaig afegir, vam entrar a la botiga. Era prop de mitjanit. Al menjador, l'adroguer va posar la ràdio per escoltar el "*parte de guerra*" i notícies del bàndol enemic. Quan el locutor va acabar de donar el seu victoriós comunicat per terres d'Aragó, va comentar les notícies i va fer esment d'aquells contactes amb unes paraules de Franco: "No habrá paz hasta que las tropas nacionales lleguen a alcanzar, con la punta de sus bayonetas, el laurel de la victoria". Els homes van comentar que la guerra continuaria, i un es va dirigir a l'adroguer i li va dir "si criden la teva lleva per anar al front, a veure què faràs". Llavors ja es parlava d'"emboscats" i "endollats" per no anar al front.

Aquells bombardeigs van ocasionar un èxode. El barri de la Barceloneta havia estat declarat zona de guerra i els veïns havien estat evacuats i es van haver d'allotjar, en grups, a cases facilitades per l'Ajuntament o bé a cases de familiars o amics que vivien en barris més allunyats del port. Tothom que podia fer-ho o bé tenia parents en altres poblacions, se n'hi anava o hi enviava els fills amb una doble intenció: fugir del perill i aconseguir més possibilitats de menjar. Els que no teníem aquella possibilitat vam haver d'aguantar a Barcelona. També aquells dies començaven a arribar refugiats de l'Aragó.

21. Pocs anys després, aquests tipus de bombardeigs els van suportar a la II Guerra Mundial, àmpliament incrementats, Londres Coventry, Berlín i moltes ciutats europees, però a Barcelona vam ser els pioners.

Un dia, en llevar-nos, ens vam adonar que no hi havia electricitat. Els tramvies i els trens elèctrics havien deixat de funcionar. Alarma aèria? No. L'exèrcit enemic havia arribat al riu Segre i havia ocupat Lleida i les centrals hidroelèctriques de Tremp i Camarasa, i havia tallat el subministrament elèctric a la resta de Catalunya. Els ciutadans van haver d'anar a peu als seus llocs de treball, un esforç afegit més per als que vivien a prop d'una hora lluny de les seves feines. A les llars s'havia de menjar a les fosques o amb llums improvisades: espelmes, espelmetes d'oli, i fins i tot ampolletes amb un ble, i utilitzaven com a combustible petroli, oli mineral o, fins i tot, "flit", un insecticida. Al cap d'un temps es va importar carbó i electricitat mitjançant una línia connectada a França, i es va poder treballar i es van tenir algunes hores de llum a casa, però amb restriccions.

La tarda del diumenge 9 d'abril vam veure, de sobte i sense que haguessin sonat les sirenes d'alarma, un grupet d'avions que a poca alçada es dirigien cap a Harmonia de Palomar (Sant Andreu, durant la guerra), cap a nosaltres, i tots vam córrer cap al refugi. Des de l'entrada del refugi miràvem amb recel cap amunt i vam veure que un altre grup d'avions volava sobre la ciutat balancejant les ales com si ens saludessin amistosament i sense fer actuar els canons antiaeris. Alguns caces volaven tan baix que els vam poder veure a les ales els colors republicans. Tots vam reaccionar: "Són els nostres!". La gent, encara amb desconfiança i bocabadada, els mirava i no s'ho acabava de creure. Durant més d'una hora, més de cent aparells de caça i bombardeig van estar volant sobre el cel de Barcelona. L'aviació republicana, "La Gloriosa", va mobilitzar tots els seus efectius a Catalunya per aixecar la moral de la població barcelonina, cosa que aquell dia es va aconseguir. Pocs dies més tard, els avions van deixar de patrullar i la ciutat va quedar, com sempre, amb les seves pròpies defenses.

També aquells dies es va fer una campanya per demanar cent mil voluntaris. A la plaça del Comerç van posar una pancarta que deia: "Tances, canons, avions. Cada vegada som més forts. Cent mil voluntaris i la victòria és nostra". Pel passeig, durant uns dies va passar un automòbil que portava un altaveu pel qual es demanava voluntaris, i un gramòfon que tocava:

Eren tres germans
que anaven a la guerra
i criden tots a cor
volem guanyar la guerra.
El gran porta fusell,
el mitjà tambor i trompeta
i el més petit de tots
portava la bandera.
Ram, ta-ta-plam, portava la bandera.
I també l'himne de l'Exèrcit Popular:
Un dia tràgic, la gent més innoble
d'aquesta terra trencaren la pau...
Amb fúria i disciplina, llençàrem a l'abisme
al criminal feixisme,
l'Exèrcit Popular. Endavant!

La música dels "Tres Tambors" es va sentir molt durant aquelles setmanes. També va sortir a la venda una figureta de bronze que representava un vallet amb barretina i vestit tant sols amb granota -de camals, pitet i sense mànigues-, amb el puny arborant

una bandera, generalment la catalana, encara que podia ser qualsevol altra. Aquella figureta, d'uns sis centímetres d'alçada, que portava per nom "El més petit de tots", va estar exposada per a la venda, entre d'altres llocs, a l'aparador de l'estanc del carrer Ajuntament fins que van entrar les tropes nacionals.

No sé quants voluntaris es devia aconseguir reclutar amb aquella propaganda, tret d'alguna jovenalla de les JSUC, perquè a mitjan mes d'abril van cridar a files les lleves del 28 i del 27 amb la del 41, homes que ja passaven de la trentena, casats i amb fills, amb nois de disset anys que la veu popular va anomenar "la lleva del biberó" i que en poc temps van portar a lluitar per "la causa". L'adroguer Esteve Grau va haver-hi d'anar, i va deixar la dona i un fill d'onze mesos.

Als cinemes feien uns noticiaris de Laia Films, en català, en els quals vam poder veure que aquells darrers mobilitzats feien la instrucció amb fusells de fusta. Els espectadors se'n reien i comentaven "és perquè no prenguin mal, com que són tan joves", però érem conscients que no hi havia prou armes. Després es va saber que alguns van arribar al front sense haver disparat mai ni un sol tret.

A la portada del setmanari satíric *L'Esquella de la Torratxa* van posar un acudit en què es veien dos homes que llegien un diari i deien: "Criden totes les 'quintes' menys la nostra". I un altre home els preguntava: "De quina 'quinta' són'?", "De la quinta columna", li responien.²²

Al col·legi ens vam quedar sense professors, ja que tots havien estat tots mobilitzats excepte el director, Don Víctor. Molts xicots havien deixat d'assistir a les classes, perquè els seus pares els havien enviat als pobles, fora de Barcelona, i per tant estàvem més concentrats. Les filles del director ajudaven a fer les classes als més petits. També hi van ingressar alguns refugiats de la part de Lleida. Recordo que aquell any l'alumne més intel·ligent i que destacava era Josep Bota, que va començar i acabar aquell mateix any la comptabilitat (tenidoria de llibres), un estudi que solien fer nois més grans, en classes nocturnes, durant dos anys.

Durant una d'aquelles jornades, ja prop del migdia, vam sentir un xivarri que entrava pel balcó que donava al carrer Gran; eren dones que cridaven a la plaça del Comerç. Quan poc després vam sortir encara hi havia sis o set dones que cridaven eslògans: "Hijos sí, maridos no? Vale más ser la viuda de un héroe que la mujer de un cobarde!; no pasarán!". La gent que passava se les mirava sense gaire entusiasme.

Sabiem que hi havia organitzacions de dones antifeixistes, perquè en sentíem parlar i perquè ho vèiem en els pasquins de propaganda que hi havia enganxats per les parets de la plaça del Comerç, però pel barri no es notaven. Era coneguda la disposició que les dones ocupessin els llocs de treball dels seus marits quan aquests havien de marxar al front. A La Maquinista Terrestre y Marítima, S. A. (en aquells temps Fàbrica "0") havien posat les dones a tornejear projectils de canó; sempre feien la mateixa feina, en fileres de cinc o sis dones dirigides per un operari torner. Algunes dones es van haver de posar pantalons i pujar a les grues per fer de grueres, i també moltes van haver de fer feines de peonatge, poc qualificades en la indústria de guerra, com ara tasques en sèrie. Mai no es van veure dones conduint cotxes ni tramvies. En feines que ja eren pròpies per a elles, com infermeres, professores per a escoles bressol, colònies escolars, etc., es va incrementar la seva presència, que va ser molt valuosa.

22. La Quinta Columna era l'enemic interior.

El pare va comentar que unes dones havien anat al Parc d'Artilleria a fer unes al·locucions a les treballadores. Se les veia molt ben vestides i parlaven amb eloqüència. Els obrers van suposar que devien ser esposes de diputats o polítics d'alt nivell. Van parlar d'un tema "femení": la lluita antifeixista que portaria l'alliberament de la dona, etc. Quan se'n van anar -explicava el meu pare-, les treballadores comentaven: "Sí, parlen molt bé, però totes aquestes tenen minyona a casa. Ja m'agradaria saber si també parlen de l'alliberament de la dona a les seves minyones".

Sí que vaig poder percebre, però, l'actitud ferma de les mestresses de casa, que cada dia lluitaven com a proveïdores per la supervivència de la seva família i tiraven endavant les cases, amb totes aquelles privacions i ensurts, sense defallir mai. Les que treballaven feien una doble jornada, entre cuidar la casa, fer cues per aconseguir aliments o conrear algun hortet. Les que tenien criatures petites feien tots els tràmits necessaris per aconseguir llet. A l'interior de la planta baixa de la seu del Districte, per la porta que dóna al carrer Malats, hi havia un lloc de distribució de llet amb un rètol que deia: "Niños de España, Noruega os da la leche".

Davant de casa hi vivia una dona vella amb una filla i un fill ja grans. Provenien del camp de Cartagena; el fill, Domingo Sanisidoro, que havia estat amb els de la CNT i mobilitzat per anar al front, s'havia quedat a la zona de Llevant després de la retirada d'Aragó. Eren analfabets i jo els escrivia i els llegia les cartes. La filla treballava en una fàbrica on feien piles elèctriques per a llanternes, i de vegades ens en portava alguna i a casa podíem tenir una llanterna per quan, de cop, tallaven el corrent, o per poder-nos vestir a corre-cuita de nit quan hi havia alarma de bombardeig. Aquesta dona deia que, de vegades, a la feina feien assemblees i que, per distreure la gana, les treballadores cantaven totes a la vegada cançons d'aquella època. Molt sovint, mentre feia les feines de casa, les cantava. Una era "¡Ay, Carmela!" i una altra, la que més se sentia aquella temporada:

Por culpa de unos tiranos,
que a España han hecho traición,
se baten nuestros hermanos
con el fusil i el cañón...
Las bombas destruyen las ciudades,
los hombres pasan calamidades...
Un soldadito en campaña
una mujer le curaba
aquella herida mortal.
Cuando se acabe la guerra
mi compañera serás,
sí no muero en las trincheras
al grito de libertad!
Las bombas destruyen las ciudades,
los hombres pasan calamidades...

Durant tot el mes d'abril les notícies del front van ser desoladores: el territori republicà estava dividit en dues zones. Semblava que res no podia aturar l'enemic. Amb els fronts trencats i havent arribat a Lleida, molta gent temia que continuessin el seu avançament cap a Barcelona, però l'enemic va acabar dirigint-se a llevant. Un d'aquells dies, els diaris van publicar un discurs del cap de govern, D. Juan Negrín. Al quiosc vam llegir titulars que deien: "Con material o sin material, con pan o sin pan, resistir, que es

vencer". També hi llegíem "Tretze punts per aconseguir la victòria". Però la gent ja anava acusant el cansament d'aquella situació; a més de les alarmes aèries amb bombardeigs, la manca d'aliments empitjorava. Al Parc, el "chusco" de pa que donaven als treballadors es va reduir a un panet de menys de la meitat. Les escasses lleties van passar d'anomenar-se "pastilles del Dr. Negrín" a anomenar-se "píndoles de resistència" i dels "tretze punts" deien que devien ser de sutura. Només teníem l'avantatge que ja érem a la primavera i que els hortets ja començaven a donar el fruit del bon temps. La mare va poder comprar a una pagesa un conill petitó, i jo vaig ser l'encarregat de recollir herba cada dia per a l'animaló.

La gent comentava que els feixistes tenien una emissora de ràdio que parlava en català, en deien "Ràdio Veritat" (a casa no teníem ràdio i no vaig poder sentir aquesta emissora); deien que un dels locutors, per la veu, semblava Josep Dencàs, el polític que va fugir per les clavegueres la nit del 6 d'octubre del 1934; i també que, a més dels "partes" de guerra enemics, deien que hi havia sèries de bitllets del Banc d'Espanya que no valdrien i, a més, altres notícies que portaven a la desmoralització.

Al setmanari *La Traca*²³ van publicar un dibuix en què es veia un locutor de ràdio parlant: "Aquí Radio Milano, digo Radio Verdad. El glorioso ejército italiano, digo nacional, a las órdenes de Mussolini, digo de Franco".

En aquella època, i després d'un any i mig d'absència, va arribar al barri l'antic brigada Francisco Urbano, que llavors ja lluia les barretes de tinent. Havia estat al capdavant d'un polvorí a Vicién (Oscà) i havia fet la retirada amb la 43 divisió, que empesa i arraconada a Bielsa, atacats per aviació i artilleria, havien hagut de sortir pel llit del riu Cinca i creuar el Pirineu nevat fins arribar a França, des d'on gairebé tota la divisió havia tornat a l'Espanya republicana. Aquell fet heroic va ser ben publicitat, en comparació amb els altres fronts, i fins i tot en va quedar com una dita quan algú deia alguna cosa exagerada: "Tens més 'cuento' que la 43".

En poc més d'un any, el cost de la vida s'havia apujat molt; també els sous. Al Parc d'Artilleria, com que era una indústria de guerra, de tant en tant donaven una prima als treballadors, que anomenaven "plus de guerra", i va ser llavors quan per primera vegada vam veure a casa un bitllet de 500 pessetes, i fins i tot en vam arribar a veure un de mil. Però a la primavera del 1938 ja era difícil recórrer al mercat negre per adquirir algun producte de primera necessitat, perquè amb diners ja no es podien aconseguir. El mercat negre va ser substituït pel bescanvi. Qui tenia pa, o bé perquè era forner o o bé repartidor de farina, en bescanviava amb altres que tenien facilitat per adquirir oli, per exemple. De Barcelona sortien els trens plens de gent; fins i tot anava gent a les plataformes i dalt dels vagons. Es dirigien cap als pobles per comprar productes directament als pagesos, però a aquests ja no els interessaven només els diners; també volien bescanviar patates, blat de moro (per moldre i fer farinetes) o mongetes, etc., per algun producte que encara es trobava a Barcelona, com agulles i fil de cosir, o el sucre que donaven de racionament. Però el que més apreciaven els pagesos era el tabac, de manera que quan en donaven als

23. L'any 1964, quan es va fer la propaganda dels "Venticinco años de paz", jo treballava, per a La Maquinista, a les drassanes Unión Naval de Levante de València. Allà vaig conèixer un home, ja gran, que deia "venticinco años de paz-ciencia". Havia exercit de periodista i, un cop acabada la guerra, va ser represaliat i no va poder exercir la seva professió. A les drassanes feia d'administratiu. Li vaig preguntar què havia passat de la gent que feien *La Traca*, i em va explicar que els havien afusellat a tots.

estancs o bé en els lots a les indústries de guerra, les dones s'apoderaven dels paquets de picadura per poder-los intercanviar per patates, i deixaven que els seus marits fumessin el tabac de "collita pròpia" o el que fos.²⁴

Aviat també va començar a faltar el calçat, ja que tot el que es feia era destinat a l'exèrcit. La gent va aprendre a arreglar-se les sabates per fer-les durar, fins i tot amb plantilles de cartró quan ja tenien un forat a la sola. Les dones es recosien les sabatilles. Hi havia modistes que amb gruixos de tela es feien de sabatilles d'estar per casa. Però el problema més gros eren les espadenyas, ja que era el calçat més utilitzat. Gent provinent d'Almeria, que sabien treballar l'espart, feien unes espadenyas amb aquesta fibra anomenades *esparteñas*, que eren molt bastes i molt tosques, i que al principi causaven butllofes als peus. Altres persones feien sandàlies amb trossos de pneumàtic vell i corretja. El pare me'n va fer unes amb reforç de pneumàtic i lona, i va desfer un tros de corda vella i en va fer trena per confeccionar-ne les soles, i es va acabar fent unes espadenyas, no gaire polides, però útils.

També es van acabar els llumins, però això no va causar gaires problemes, ja que tothom portava encenedor i també l'usaven les mestresses de casa. Les pedres d'encenedor no van faltar –crec que les portaven d'Andorra–; a casa en teníem vuit o deu de reserva. Pel que fa a la benzina, s'aconseguia donant unes cigarretes als xofers. Aquests lligaven l'encenedor amb un cordill i el ficaven dins del dipòsit perquè suqués la benzina. A casa teníem benzina dins d'una ampolleta de vermut i, per tant, disposàvem de reserves de foc per a la cuina per a dos o tres anys.

Arribat l'estiu, la guerra continuava amb forts combats per llevant. A Catalunya, després dels combats del Segre, els fronts havien quedat tranquils. Els qui conreaven petits hortets i els qui teníem plantades algunes patates, havíem de fer guàrdia a les nits perquè no ens les prenguessin. Quan es van haver arrencat les patates, vam plantar una mica de blat de moro, i també teníem unes tomaqueres, unes pebroteres, alberginieres, alls i cebes.

Una veïna dels pisos alts, que tenia ràdio, de bon matí la posava a tot volum perquè hi posaven música moderna o sarsuela, i ella acompanyava la música amb els seus cants; també al matí donaven el primer parte de guerra. Com que era estiu i teníem les portes i les finestres obertes, des de casa ho podia sentir tot, mentre esmorzava un tros de pa no gaire gran, un tomàquet, un glopet d'aigua i em disposava a anar a l'escola. Feia poc que havien publicat les efemèrides del segon aniversari de la rebel·lió militar. La ràdio anunciava el "parte" amb un cop de gong i un preàmbul anomenat "La Palabra". Un matí, mentre esmorzava, vaig sentir, com de costum "¡Gooooonng!. La Palabra. Diario hablado del Servicio de Información de la Subsecretaría de Propaganda. Primera emisión de La Palabra. El Ministerio de Defensa Nacional facilitó anoche el siguiente parte: Frente del Este...", i va començar a dir que l'Exèrcit Popular havia creuat el riu Ebre, que havia agafat Ascó, Riba-roja, etc.

24. Un vespre, al refugi, va arribar ressagat un veí que deia que l'alarma l'havia sorprès acabant de sopar. Aquell home treballava al servei de neteja portant un carro d'escombraries. Un cop dins del refugi va treure una petaca plena i es va fer una gran cigarreta. Els altres homes se'l miraven amb ulls llaminers. Ell, en adonar-se'n, els va convidar a tots. Quan tots els homes van encendre els seus cigarrets i van fer la primera pipada, van preguntar amb fàstic "què és això?" i l'escombriaire va respondre que era alfals, que al matí, quan anava al tros per agafar el carro i tallar alfals per al pinso del cavall, de passada, en tallava també per a ell, i que durant l'esmorzar el torrava al foc.

En arribar a l'escola vaig convèncer dos o tres companys per comprar, entre tots, un diari. Les revistes infantils, els còmics (*tebeos*), sortien cada mes i mig o quan podien, amb un paper reciclat i dolent; i també els diaris eren fets amb aquell paper, excepte *La Vanguardia*, que, a més, portava dues pàgines gràfiques i que va ser el que vam comprar. Amb el diari a les mans i mirant el nostre atlas escolar, discutíem el procés de la guerra com si n'entenguéssim. Vaig animar els meus companys a continuar comprant *La Vanguardia* –que duia el subtítol *Diario al servicio de la Democracia*– una o dues vegades a la setmana, i vam escollir aquest diari perquè era l'únic que tenia paper bo i per les seves fulles gràfiques, que jo em quedava per col·leccionar-les.

L'eufòria d'aquells “partes” victoriosos va durar pocs dies i va continuar una llarga batalla de desgast. Els dies que no compràvem el diari jo, a les tardes, entrava al casinet de l'Esquerra, que a aquelles hores les portes sempre eren obertes, i mirava el diari *La Humanitat*, que sempre era a sobre d'una taula, i en una paret hi havia un gran mapa d'Espanya en el qual es veien els fronts marcats amb una cinta vermella fixada amb xinxetes. Aquell mapa era tan gran que per puntejar el front del Segre s'havia de pujar a una escala i, curiosament, havien deixat de pujar a l'escala per corregir els fronts del Nord després de la pèrdua de Santander un any abans, per tant, encara quedava marcada tota la part asturiana com a territori republicà.

Un diumenge d'aquell mes d'agost, el pare va voler que anéssim a visitar el seu antic patró, Ignasi Navés, que després del bombardeig del 25 de juliol de l'any anterior, en què va morir el seu fill Ramon, havia marxat amb la seva família a Rubí, fugint dels bombardeigs que es patien a Barcelona, i el pare, de tant en tant, feia un cop d'ull a la seva propietat. Allà ens vam assabentar que el seu gendre, Lluís Ubach,²⁵ no es va presentar quan va ser cridada la seva lleva i va romandre amagat; però quan van cridar la del seu germà Vicens, més jove que ell, aquest sí que s'hi va presentar i va anar a la guerra. La seva mare, la dona del barber Josep Ubach,²⁶ va dir que ella no podia admetre tenir el fill petit al front i el gran amagat, i no ho va dir per ideals polítics, o més aviat ètics. Sotmès a aquella pressió i aprofitant una nota publicada que deia que els qui no s'havien presentat a l'hora però ho fessin llavors no serien objecte de represàlies, Lluís es va acomiadar de la seva dona, Pepita Navés, i de la seva filleta, va sortir del seu amagatall i la seva família mai més no va tornar a saber res d'ell. El senyor Navés maleïa la seva consogra, i la titllava de mala dona. Resulta que, sense haver anat ell personalment a la guerra, li havia fet perdre els dos homes joves de la casa.

Una tarda de setembre, de les poques que anàvem a fer llenya al bosc (ja s'havia arribat als cims i els vessants dels barris de Verdum i Roquetes ja estaven pelats), mentre tallàvem un pi en la quietud, vam sentir una remor llunyana. Un home vell que es dedicava a desenterrar les soques dels pins tallats ens va explicar que era del front de l'Ebre i que feia molts dies se sentia. Als diaris es podia llegir que sempre hi havia centenars d'avions

25. El senyor Martí Pous, segons una conversa que vam mantenir, va conèixer Lluís Ubach. A *Finestrelles* 12, a la foto que hi ha a la pàg. 21, l'individu que hi ha darrere del senyor Pous s'assembla a Lluís Ubach.

26. Al volum III de les *Fulles Històriques de Sant Andreu de Palomar*, de Mossèn Clapés, a la llista de subscriptors, pàg. 105-106, hi ha: Navés (Ignasi), industrial. Ubach i Bertrallot (Josep), barber. Era el pare de Lluís Ubach i tenia la barberia al carrer Gran, entre els carrers Malats i Santa Marta. Avui en aquell lloc hi ha edificis nous.

bombardejant les posicions republicanes i que la intensitat del foc d'artilleria ja igualava la de la batalla de Verdun de la Gran Guerra.

Aquell mes també es va esdevenir la crisi de Txecoslovàquia i, pel que s'hi podia llegir, semblava que aquells fets podien fer esclatar una guerra a Europa i possibilitar que s'anul·lés l'ajuda que Alemanya oferia a l'enemic i, a més, obrir ajudes als republicans. A nosaltres, al marge del que deien els diaris, els txecs ens eren simpàtics perquè molts fusells txecs, que semblaven bons i macos, armaven les nostres forces. Ja a finals de setembre, un dia que vaig entrar al casinet, vaig llegir el titular "Pobra Txecoslovàquia" al diari *La Humanitat*, i un article que explicava el Pacte de Munic.

Després d'això, al carrer la gent es va fer més crítica. Jo, amb tretze anys acabats de fer, escoltava aquelles crítiques però sense ésser conscient de la desmoralització que allò comportava, i em semblaven facècies sobre la realitat. A l'himne de l'Exèrcit Popular li canviaven la lletra, i on deia "línies ferro, fusells rutilants", hi posaven "línies de merda, fusells rovellats".

Un dia el pare, en arribar, va comentar que els treballadors del Parc que venien caminant des de Montcada havien vist, en un marge a prop de la carretera, un ruquet mort amb un cartró a sobre on deia "Negrín, muero porque no puedo resistir más".

Però el principal problema era poder tenir un plat a taula. La distribució d'aliments no anava gens bé, i només el racionament de pa a Barcelona es distribuïa amb normalitat, en dies alterns, i per això molta gent anava en tren fins als pobles per intercanviar productes amb els pagesos. Vaig anar dos cops amb la mare i dues veïnes a buscar patates. La mare portava els paquets de tabac que li donaven al pare per poder fer algun bescanvi. Ho tenia ben calculat, per una determinada quantitat de paquets de tabac et donaven deu quilos de patates, però hi havíem d'anar dues persones per poder-les portar, ja que a les estacions els carrabiners només en deixaven passar cinc quilos, perquè consideraven que més quantitat era per especular.

A prop de les tres de la tarda una gentada esperàvem el tren a l'estació de Sant Andreu Comtal (en aquell temps M. Z.A.). Aquest tren venia de les estacions de França i del Clot tot ple fins a les plataformes, i amb persones per les teulades dels vagons. Un cop, el tren va arribar amb dues fileres de persones assegudes en un esglaonet a l'estructura de la màquina, que se subjectaven amb els braços. Encara que ja vingués ple, nosaltres hi pujàvem igualment i, si les plataformes anaven plenes, intentàvem veure quin apartament anava menys atapeït. Alguns viatgers havien tancat les portes dels apartaments perquè no els envaïssin els que estaven pels passadissos, però com que encara feia calor les finestres estaven mig obertes i, des de l'andana, hi havia qui, amb ajuda, entrava al tren per les finestres. Hi havia baralles per pujar-hi, però quan hom ja estava còmodament assegut, fins i tot s'ajudava a pujar tantes persones com era possible.

Nosaltres no anàvem gaire lluny, només hi havia tres estacions fins a Montmeló, i allà ja baixava molta gent. Des d'allà anàvem caminant fins a Montornès, per les cases de pagès oferint l'intercanvi; les diferències de preus es compensaven amb diners. De tornada a l'estació -a aquelles hores els trens encara no anaven gaire plens-, havíem de passar per davant dels carrabiners, "Los hijos de Negrín"²⁷, i qui portava més de cinc quilos

27. Els deien "Los hijos de Negrín" perquè aquest cos armat, lleial a la República, havia estat incrementat per Negrín quan era ministre d'Hisenda. Aquest cos, a més d'ocupar-se dels ports i fronteres, cobria aleshores els serveis que hauria hagut de fer la Guàrdia Civil. Un cop acabada la guerra, Franco va capgirar la situació: va absorbir els carrabiners dins del cos de la Guàrdia Civil.

n'havien de deixar una determinada quantitat. I aquesta requisitava provocava indignació i crits contra els carrabiners: "¡Al front hauríeu d'estar!". Pels carrers se sentia: "Si vols menjar bé, fes-te carrabiner; si vols anar fart, fes-te guàrdia d'assalt i si vols estar prim, pren pastilles del Dr. Negrín".

Hi havia gent que anava fins a prop dels fronts per aconseguir oli, llegums o qualsevol altre producte. A la zona de Tarragona, el que es podia aconseguir més fàcilment eren avellanes, que després es podien vendre amb sobrepreu i que tothom comprava. Alguns anaven amb una llauna de deu litres cercant oli i tornaven amb la llauna plena d'avellanes. Em sembla que n'hi havia que les agafaven directament dels arbres. Recordo que durant aquella època a casa sempre hi havia una coixinera amb un o dos quilos d'avellanes.

Alguns dies, a l'entrada del cinema Atlàntida, uns individus s'hi posaven a vendre avellanes i trossos de garrofes que també agafaven des dels garrofers que hi havia pels camps, i la gent en comprava un grapatet per menjar-se-les mentre veien les pel·lícules. En sortir del cinema, anaves trepitjant closques d'avellanes pels passadissos. Als matins, quan anàvem a l'escola, véiem, davant les portes del cinema, dues caixes de fusta força grandetes plenes dels clofolls que havien tret de la sala del cinema, preparades perquè se les emportés l'escombriaire.

Aquella tardor una organització americana de quàquers va començar a donar als nanos que anàvem a les escoles privades un tros de pa. Fins llavors només donaven un tros de pa i un vas de llet als que anaven a les escoles públiques, com l'escola Ignasi Iglésias. A mi i a uns altres nois dels més grans, el senyor Víctor ens va assignar anar amb uns sacs a recollir els pans a la cruïlla dels carrers Torroja (ara Segre) amb Sant Adrià. Hi anàvem dos o tres cops per setmana i esperàvem la camioneta carregada amb pans rodons. Una senyoreta alta, amb una faldilla pantaló molt de moda en aquella època, portava una llista de les racions que ens pertocaven. El xofer ens anava omplint els sacs, segons les indicacions de la senyoreta, i després ens carregàvem els sacs a l'esquena i els portàvem cadascú a la seva escola, on es tallaven i es repartien.

També s'havia obert un menjador infantil al carrer de Pons i Gallarza, cantonada amb Jorba, als baixos del que havia estat el Casal Catòlic, que estava apadrinat per una divisió del front. S'hi feien diversos torns i això volia dir que s'havia de fer cua al carrer, i de vegades els guàrdies d'assalt havien de posar-hi ordre. El que hi donaven era insuficient: una cassoleta amb lleties aigualides o de cigrons amb arròs, i un panet petit amb una cullerada de melmelada, de manera que en una hora passaven tres torns pel menjador. De vegades, mentre menjàvem, ens visitaven uns soldats convalescents de la divisió apadrinadora. Recordo que, una vegada, una de les senyores que ens servien ens va dir, tot somrient: "Avui estareu contents, que teniu carn". Jo vaig remenar les lleties de la meva cassoleta i no la vaig trobar. Em vaig queixar a la senyora que, després de remenar la cassoleta, se la va emportar a la cuina i la va tornar amb una altra ració, amb una llesqueta de carn d'uns tres centímetres quadrats i un gruix d'uns quatre mil·límetres. Quan sortíem del menjador anàvem de pressa cap a casa per menjar alguna cosa més. Però gairebé mai no ens trèiem la gana de sobre. De pa només en menjàvem per esmorzar, però no podíem fer-ne entrepans perquè no hi havia res per poder posar a dins. Fregàvem el pa amb tomàquet i de vegades hi posàvem unes gotes d'oli o bé oli i sucre. Algunes vegades m'havia fet un petit entrepà amb tomàquet de l'hortet en conserva i una dent d'all trinxat, i després bevia un glop d'aigua i marxava cap a l'escola. Per dinar menjàvem els llegums que donaven de racionament, enriquits amb alguna patata i bledes, i quan en sobrava, es

feia un bullit de lleties, arròs i cigrons, i per postres menjàvem unes quantes avellanes o un enciam per a tres persones, i a l'hivern, unes fulles d'escarola de l'hortet.

Es van fer molt populars les farinetes, de farina de blat de moro. La gent comprava o bescanviava amb els pagesos aquest cereal i el feia moldre en molins clandestins. Aquell estiu molts n'haviem plantat als nostres horts i després penjàvem les panotxes a secar a les galeries dels pisos. A casa també ho vam fer i el posarem a secar juntament amb un petit estoc que el pare va aconseguir, i al final d'aquella tarda teníem un sac amb uns trenta quilos de blat de moro com a reserva per passar l'hivern. Algunes nits anava amb una coixinera amb dos o tres quilos de blat de moro per moldre a uns tallers que hi havia al carrer de Pons i Gallarza, davant del carrer Fraga. Haviem de deixar el blat i recollir-lo molt i pagar la feina la nit següent. El pes sempre minvava una mica. Se n'havia de portar poca quantitat, perquè hi anava molta gent i havien de poder servir a tothom.

De vegades només sopàvem verdura. Al mercat es feien grans cues i aldarulls per aconseguir un bròquil, i a la gent li sortia a compte tenir a l'hortet un parell de fileres de bledes, i així cada tarda podien agafar una fulla de cada planta per omplir una olla, i d'aquesta manera els matolls de bledes duraven fins que s'espigaven. Així doncs, sopàvem un plat de bledes cuites i amanides amb una mica de vinagre i sal, i poques vegades amb unes gotetes d'oli, ja que aquest producte s'havia de mesurar; de vegades, si en acabar-se les bledes del plat hi quedava una goteta d'oli i no es tenia pa per escurar-la, es llepava el plat. Per postres, avellanes.

Una nit, després d'un d'aquells sopars, al pare se li havia acabat el tabac de la petaca, el que ell mateix conreava, elaborava i tallava, i com que estava cansat i no tenia ganes d'aixecar-se de la taula, va agafar les closques de les avellanes i es va entretenir a treure-hi el tel interior per, després, tot parsimoniós, fer-se un cigarret i fumar-se'l. El pare no fumava, però li va fer il·lusió fer allò. No era una cosa inèdita que un home fumés qualsevol cosa. Un dia, jo mateix vaig veure un home pel passeig, ben vestit però amb sandàlies de pneumàtic (avarques), que es va ajupir per recollir una mica de fullaraca seca dels arbres, desfer-la amb les mans i fer-se un cigarret, potser distreure la gana.

Durant moltes hores del dia, defallíem per no haver menjat, i no sentíem ni la sensació de gana, però un cop començàvem a menjar, se'ns despertava la gana i n'acacabaves tenint més que abans de començar a menjar. Era freqüent sentir dir a la gent "m'he quedat com si no hagués menjat res", "estic com si tan sols hagués fet el vermut per començar a sopar". Després, quan anaves a dormir i aconseguies agafar el son, sovint, sonaven les sirenes que avisaven del perill de bombardeig, i un cop al refugi es podien sentir converses com aquestes: "Què et passa que estàs tant callat?", "M'estava escoltant el concert de tripes que porto dins". Una de les coses sobre les quals més parlaven les dones era la manera d'omplir la carmanyola dels seus marits quan anaven a treballar. Jo havia sentit parlar d'entrepans d'escalivada, o de farinetes, o d'alguna patata amb verdures. Segons el pare es podia suportar la indústria de guerra, perquè mai no es podia treballar a ple rendiment ja que sempre hi mancava algun producte.

Un capvespre fred i plujós la mare i jo érem al costat d'un fogó; ella preparava les bledes pel sopar d'aquella nit. Jo devia fer cara de gana perquè va portar una patata d'una reserva que teníem, la va tallar a rodanxes, amb pell i tot, i la va posar al foc sobre una graella, amb un polsim de sal, per coure-la. Recordo que va ser un miniberenar extraordinari.

També recordo que un migdia, en sortir del menjador infantil, corrent i jugant pels porxos del mercat, vam veure que, malgrat que tot era tancat, hi havia una cua estranya.

S'havien acabat les verdures d'aquell dia, però la cua no s'havia dissolt i, així, es reservaven els torns per a l'endemà; alguns deixaven en el seu lloc cubells o bosses, i uns altres, respectant aquell ordre, donaven números i s'alternaven a la cua, durant tota la freda nit, per mantenir aquell ordre i ser els primers a comprar les verdures l'endemà.

Molta gent, com ara nosaltres, administraven el racionament i els queviures per poder fer dos o tres menjars, no gaires abundants, cada dia; però també n'hi havia que quan recollien el racionament s'atipaven i els dies següents menjaven molt malament. El pitjor era que, si no se sopava perquè no hi havia res, ja sabies que l'endemà en llevar-te tampoc no hi hauria res per dur-te a la boca i hauries d'esperar l'hora d'anar a recollir la ració de pa, si aquell dia tocava, perquè s'anava a buscar pa en dies alterns.

Després del Pacte de Munic la guerra continuava igual. Jo encara comprava *La Vanguardia* amb els meus companys dos cops per setmana i els "partes" de guerra deien més o menys el mateix: "combats a la serra de Pàndols, a la serra de Cavalls...". També va informar sobre la desfilada del comiat de les Brigades Internacionals i, uns dies més tard, explicava que "les nostres forces" s'havien enretirat al marge esquerre del riu Ebre, i que s'havia tornat a la situació de quatre mesos enrere. Jo col·leccionava les pàgines gràfiques i de vegades també m'emportava el diari a casa i en llegia fragments en veu alta, com ara allò de "las fuerzas al servicio de la invasión", que la mare escoltava amb desgana; però quan esmentava el Comitè de la No-intervenció, la mare s'alterava i començava a dir disbarats. També semblava, pel que llegia, que després del Pacte de Munic, les potències estrangeres cercaven una fórmula per solucionar el conflicte espanyol. La gent ja no comentava res sobre quan agafaríem Saragossa o quan guanyaríem la guerra, però sí que es deia que calia una solució urgent per al conflicte.

Un dia de desembre, quan el pare va arribar de treballar (a primera hora del matí, perquè aquella setmana feia el torn de nit), em va fer llevar per dir-me que en una sabateria de Gràcia havien rebut un estoc de sabates i que aquell matí les posarien a la venda. Després de fer un mos, vam agafar el tramvia 40 per anar fins al carrer Trafalgar, i després vam pujar a peu pel Passeig de Gràcia fins a l'entrada del carrer Salmerón (ara Gran de Gràcia), on ja hi havia cua a les portes d'aquella sabateria, que encara era tancada. Vam aconseguir un parell de sabates cada un, tots dos de la mida del pare; tot i que a mi m'estaven grans, eren bones per fer-les servir els dies de pluja. En tornar a passar pel Passeig de Gràcia vam veure, a la porta d'un edifici, dos individus amb uniforme verd i boina vermella que semblava que fessin guàrdia, però no duïen armes. El pare em va explicar que allà hi havia el govern d'Euskadi, que llavors s'escrivía amb z (Euzkadi). La gent tenia una mica de mania als refugiats bascos perquè deien que el seu govern els donava uns lots extraordinaris de queviures,²⁸ que tots lluitàvem per la República però que no tots érem iguals. Pels mateixos motius, també malparlaven dels qui treballaven a la indústria de guerra, sense tenir en compte que treballaven a torns, nit i dia, amb els diumenges inclosos i de franc.

Entràvem en el tercer hivern de la guerra. Pel que deien els diaris, semblava que les potències estrangeres intentaven acordar una treva per Nadal, però que va ser rebutjada per l'enemic, i un nou atac es va iniciar el dia 23 per la part del riu Segre. Primer per un sector, després per l'altre. La gent explicava que un dia hi havia un gran atac d'artilleria

28. La flota mercant de la matrícula de Bilbao, la més nombrosa d'Espanya en aquella època, controlada pel govern basc, estava refugiada a Anglaterra i navegava en el comerç lliure aportant divises per a la República.

Academia Victor
Comercio - Idiomas - Peritajes
Barcelona

EL DIRECTOR DE LA ACADEMIA "VICTOR"

CERTIFICO:

Que el alumno Pedro Roble Sánchez de trece año de edad, asiste con regularidad y aprovechamiento a la clase de este CENTRO DOCENTE.

Para que conste como con venga al interesado libro el presente en Barcelona a doce de enero de mil novecientos treinta y nueve.

Víctor Chavarría Costa

per un lloc i l'endemà un altre atac per un altre sector ben allunyat, per trobar el punt més feble per poder fer-hi l'atac definitiu.

Aquell Nadal -a la zona republicana no se celebrava aquella festivitat-, que coincidia en diumenge, la mare, amb l'experiència dels dos Nadals anteriors, havia pres algunes mesures. Per primavera havia comprat un conillet petitó a una pagesa i jo m'havia encarregat d'anar-li a buscar herba tot aquell temps. També havia anat arraconant una mica d'arròs i uns pèsols que encara quedaven a l'hortet. El pare, que havia fet amistat amb militars vells -d'aquells que coneixien tots els llocs de Barcelona on poder prendre un gotet de vi-, va demanar a un d'ells que li aconseguís una ampolla de vi de la cantina del Parc. Aquell dia de Nadal, a casa, vam gaudir d'una amanida d'escarola, amb poquet oli, un arròs amb conill i unes avellanes per postres, tot regadet amb glopets de vi. No es pot dir que fos un Nadal amb majúscules, però sí que va ser un diumenge extraordinari. En acabar de dinar, el pare i jo vam anar al cinema Atlàntida, on hi havia empentes per entrar; la gent volia evadir-se dels problemes i potser, en part, refugiar-se del fred que feia al carrer aquell diumenge gris.

El gener del 1939 continuaven els combats per terres lleidatanes. La gent opinava que segurament es perdria algun territori, però no suposaven que allò ja pogués ser la fi. Van cridar part de la lleva del 42, xicots de disset anys, i també la van anomenar "la lleva del biberó" (també la del "xupete"). Del meu barri en van sortir dos.

Una tarda, després d'una alarma aèria, dos o tres companys i jo, en compes de pujar a l'escola vam decidir entrar al cinema Atlàntida. Era fàcil entrar-hi després d'un bombardeig. Alguns dels pocs espectadors que hi havia a la sala ni tan sols es movien de les seves butaques durant el bombardeig, i als qui sortien per anar al refugi, en tornar, no se'ls demanava l'entrada. Passada una estona van entrar dos policies de paísà, van fer encendre els llums i ens van fer sortir al vestibul. Allà hi havia dues parelles de guàrdies d'assalt. Ens

van demanar la documentació: no en teníem. Els vam dir que teníem tretze anys i que anàvem a l'escola, i que encara no teníem edat de treballar. Pel que sembla buscaven desertors que no es devien haver presentat a les lleves. Ens van deixar anar i vam tornar a entrar a la sala, tot i que una mica neguitosos. Quan ho vaig explicar a casa, em van dir que no anés més al cine. També vam explicar al senyor Víctor, a l'escola, allò que ens havia passat i li vam demanar que ens preparés un document en què constés que teníem tretze anys i que anàvem a classes en aquell centre docent. Finalment, no vaig necessitar mai aquell document, signat i segellat el 12 o 14 de gener.

Ja aleshores es veia que les coses no anaven bé. A *La Vanguardia* vam poder llegir que el president Companys havia fet un discurs en què instava defensar Catalunya i en què va recitar uns vers de l'Emigrant, "Dolça Catalunya, pàtria del meu cor", i també una al·locució del general Rojo en què deia que no passarien, perquè "Cataluña está llena de montañas, y los llanos, de fortificaciones". També vam llegir que els italians s'havien disputat a trets amb altres forces l'entrada a Tarragona. I quan l'enemic va trepitjar la província de Barcelona es va començar a notar un cert nerviosisme, tot i que la ciutat continuava la seva vida normal, sempre dins d'aquella anormalitat d'alarmes aèries i altres enrenous.

Un d'aquells dies, en llevar-me, vaig veure que el pare s'afaitava, i era estrany perquè havia fet el torn de nit, feia poc que havia arribat de la feina, i a aquella hora acostumava a ficar-se al llit. A més, els homes en aquella època només s'afaitaven dos o tres cops per setmana, excepte els oficinistes. I mentre s'afaitava cantussejava l'himne de l'Exèrcit Popular. En veure'm em va dir: "Ja saps que me'n vaig a la guerra?". El govern havia decretat la mobilització d'un munt de lleves, que s'havien de presentar esglaonadament. El pare era de la lleva del 20 i li faltava un mes per complir els quaranta anys. Hi havia una disposició que permetia que les esposes dels mobilitzats ocupessin el lloc de treball dels seus marits i el pare es disposava a tramitar aquella gestió.

Abans d'entrar a l'escola, amb els meus companys ja vam comprar el diari, i hi vam poder llegir que els mobilitzats s'havien de portar de casa sabates en bon estat, roba interior, una manta, tovallola, estris d'afaitar, plat i cullera, també cantimplora i alguna cosa més. També deia que els que no fessin feines imprescindibles s'havien de presentar per formar equips de fortificacions.

El pare va anar un matí, amb tot aquell equip propi, a presentar-se al lloc de reclutament. La mare ja havia començat a treballar al torn del matí i jo, com sempre, vaig anar a escola a la meua hora. Al vespre el pare va tornar a casa. Va dir que el lloc de reclutament era la plaça de braus de Las Arenas i que hi havia una gran gentada. Unes quantes lleves s'hi van anar presentant en dies consecutius i, com que tots eren gent propera als quaranta anys, gairebé tothom es presentava a reconeixement mèdic, i resultava que qui no tenia una hèrnia, tenia bronquitis o llaga a l'estòmac, etc. Per tant, abans d'haver acabat de reclutar una lleva ja se n'havien presentat dues més. Quan ja es va fer fosc, molts marxaren a dormir a casa per tornar a presentar-s'hi l'endemà. El segon dia, el pare també va tornar a casa al capvespre. Va dir que s'havia presentat a reconeixement per la bronquitis que patia a causa del tabac, i que per la lletra del seu cognom ja sabia que l'endemà encara no li tocaria.

L'ambient s'anava fent cada cop més tens, i els bombardeigs eren incessants. Hi havia pintades amb el "No pasarán" i, a prop del rec, una que deia "Catalunya i la seva joventut no seran mai de qui la bombardeja criminalment". La gent que jo veia i escoltava

no podia creure's que, sense cap raonament, els feixistes poguessin entrar a Barcelona; però de tant en tant, pel passeig es veien passar alguns carros tirats per cavalls, amb una família refugiada, que fugien dels seus pobles. Si el fixaves en la placa de la matrícula del carro, podies adonar-te que la majoria havien estat enregistrats per ajuntaments lleidatans o gironins.

Un matí em vaig acomiadar del pare pensant-me que aquell cop seria el definitiu. La mare ja ho havia fet un parell d'hores abans perquè se n'havia hagut d'anar a treballar al torn de matí. A l'escola hi havia altres companys en situacions similars. Com que encara hi havia més llesves per incorporar-se vam pensar que també acabarien reclutant Don Víctor, que era el director de l'escola i l'únic professor que hi quedava; però pel seu aspecte d'home gran, amb ulleres, més aviat gras i poc lleuger de moviments, no ens el podíem imaginar corrent amb un fusell a les mans. Ell, tranquil, ens va explicar que era de la lleva del 15, que, per tant, tenia 45 anys, i que a aquelles alçades ja no el cridarien per anar enlloc.

Al migdia, quan vaig tornar a casa, vaig trobar la mare plorant. Al Parc d'Artilleria havien rebut aquella nit l'ordre de desmuntar les màquines i preparar l'evacuació. A mig matí havien dit al personal que anessin a preparar les maletes, acomiadar-se de les famílies i que tornessin, al més aviat possible, per pujar als camions. Amb el pare mobilitzat i la mare evacuada, jo em quedava tot sol a casa. Vam estar una llarga estona asseguts a taula, la mare plorava i jo estava bocabadat, sense poder dir res, i no sabíem quina decisió havíem de prendre. De cop i volta, el pare va aparèixer per la porta. La mare es va llançar als seus braços. Ja no l'esperàvem. Ens va explicar que a la plaça d'Espanya ho estaven recollint tot ja que havien rebut ordre d'evacuació, i que a tots els qui eren en aquell lloc, per ser inscrits o atesos en el reconeixement mèdic, els havien dit que anessin a presentar-se a Girona; però, com que no facilitaven cap mitjà de transport, la major part d'aquells homes, ja grans, van decidir anar-se'n a casa, tot dient: "Si els feixistes ja deuen ser al Prat...; on hem d'anar nosaltres?"

El pare ens va explicar que de tornada a casa els tramvies ja no funcionaven, i que va haver de tornar a peu des de la plaça de braus de Les Arenes. Els pares es van plantejar què calia fer en aquella situació, quan ja havíem vist l'èxode de molta gent, les dificultats d'abastiment, tenint en compte que era hivern i que els bombardeigs ens podien sorprendre per les carreteres, etc. Al final, el pare va resoldre que ens havíem de quedar a casa, perquè els feixistes no podien matar tothom.

Aquells dies les alarmes de bombardeig eren constants, però semblava que aquests bombardeigs afectaven sobretot la zona portuària. Un cop van sonar, com sempre, les sirenes, per indicar un possible inici de bombardeig, però no van tornar a tocar per avisar que el perill ja havia passat, de manera que ens vam quedar en un estat d'alarma permanent. La mare em va dir que no tornés a l'escola i que romangués a prop de casa i de les portes del refugi, i així ho vaig fer. Amb els companys ens preguntàvem si hauria lluita per defensar Barcelona. Miràvem cap al castell de Torre Baró com si els moros haguessin de baixar per allà: "I si assetgen Barcelona? Resistirem com l'11 de setembre; i si ens tallen l'aigua? Bah!, tenim el rec aquí al costat!"

Ni els meus amics del barri ni jo no ens vam moure de l'entrada del refugi i, per tant, no vam veure la retirada dels soldats republicans pel carrer Gran. Sí que vam veure, però, com el dia 25 alguns soldats es van desviar pel carrer Malats i van passar pel passeig com si anessin a les casernes; també vam veure els carros amb refugiats i dos ramats de

El Passeig Torras i Bages als inicis dels anys trenta.

bens, un al matí i un altre a la tarda, conduïts per soldats, segurament d'intendència; els animalons anaven rosegant l'herba que trobaven per les voreres no enrajolades, possiblement portaven els bens a beure aigua al rec, per la zona del molí vell, i també pel carrer Valentí Iglésias, tocant a l'escola Ignasi Iglésias.

En aquells temps hi havia poques cases altes, i des del passeig es podia veure la serra de Collserola, el Carmel i el Tibidabo, i també la muntanya del Sanatori a l'altre cantó del Besòs; i pel carrer de Sant Adrià, passades les vies del tren, es podia veure Montjuïc. La tarda anterior i aquell matí, per la part de la Diagonal, al cel es veien una mena puntets que es movien en tots els sentits; semblaven, i possiblement ho eren, combats d'avions de caça. L'artilleria antiaèria -DECA- no disparava; és possible que els estiguessin traient dels seus emplaçaments. A la tarda vam veure perfectament un trimotor enemic -una "pava"- que volava força baix, potser només a uns cinc-cents metres d'alçada. Devia passar per sobre del riu Besòs quan un dels canons de la bateria del Sanatori va disparar i el va encertar lleugerament, perquè tots vam veure com de l'avió queia alguna cosa, potser un tros d'ala o una porta, i que amb dificultats girava cua i s'allunyava cap al mar. Tots els nens cridàvem esperant que caigués abatut, però segurament va poder tornar a la seva base.

Aquells dies de finals de gener eren dies assolellats. Un dia, mentre esmorzàvem, vam sentir un canoneig pròxim durant una mitja hora. Els sorolls dels trets, no eren pas explosions, feia dringar els vidres de les finestres. Després vam saber que havia estat una bateria que es va emplaçar en els terrenys on ara hi ha la plaça de les Glòries i que havien fet foc en direcció sud, abans de retirar-se cap al Poble Nou i la carretera de la costa.

Quan el soroll del canoneig va cessar i tot va romandre en calma, vaig sortir de casa i vaig anar cap al passeig. Algunes dones anaven al forn a cercar el racionament de

pa. Al cap d'una estona, vaig veure alguns homes i dones que venien de la plaça d'Orfila, caminant lleugerament i amb bosses plenes al coll. Es veu que a l'estació de la Sagrera hi havia trens plens de menjar, i aquella gent n'havia anat a buscar i portaven, per exemple, coixineres plenes de llenties. Els qui es van assabentar d'aquell fet van córrer cap a la plaça de l'estació, van baixar a les vies i van anar corrent fins a l'estació de La Sagrera; pel camí s'hi anava afegint gent que baixava pels marges. A les andanes hi havia cinc o sis vies amb vagons i un munt de gent que els assaltava. A la via on vaig baixar jo hi havia, primer, tres o quatre vagons amb material de fortificacions, i més endavant uns quants vagons carregats amb sacs de farina. En els primers era impossible pujar-hi de tanta gent com hi havia. Finalment, vaig arribar a un altre vagó del qual encara estaven desprecintant la porta. Quan hi vaig pujar, la gent més gran em va atropellar i va passar per sobre meu. La gent llançava sacs de farina fora del vagó i a l'andana se'ls disputaven. Dalt del vagó i entre els sacs de farina, un xicot d'uns setze anys va esquinçar un sac amb una navalla i va començar a omplir una coixinera que portava. Llavors em vaig adonar que jo no portava res per recollir farina, de manera que em vaig treure la bata de l'escola i la vaig omplir amb uns deu quilos de farina, fent un farcell, i me'n vaig anar corrent cap a casa.

Els pares es van sorprendre quan els vaig explicar què passava; també es van espantar una mica i em van dir que no hi tornés. Els vaig obeir i vaig anar al passeig a mirar la gent que, contagiada per aquella possibilitat d'aconseguir queviures, corria cap a l'estació de la Sagrera. També es veia gent que ja en tornava carregada. Recordo a una dona que, amb treball, portava sobre l'esquena un sac de guix, possiblement agafat dels vagons on hi havia el material per a fortificacions. La gent li deia que deixés aquell sac, perquè era ple de guix i no pas de farina, però no ens va fer cas, i va continuar carregada cap a casa seva.

Jo també em vaig contagiar d'aquella bogeria i vaig oblidar el que m'havien dit a casa, i vaig tornar a l'estació. Encara hi havia més gent que la vegada anterior. Els vagons de farina ja tenien els sacs gairebé buits. La gent anava més endavant, on hi havia llegums. Però em vaig espantar en sentir dir a un home "amb la gentada que som aquí, si passen uns avions i ho veuen es pensaran que som una concentració de tropes i faran una estossinada de por". Vaig carregar la meva bata amb farina, que era el que tenia més a prop i me'n vaig anar corrent cap a casa. Afortunadament, d'avions sobre Barcelona ja no se'n van veure ni aquell dia ni mai més en pla de guerra.

Un cop a casa, la mare em va renyar, però va guardar la farina. El pare era al passeig amb un parell més d'homes -entre ells el pare de Botia, el senyor Alfredo-, que insultaven els qui passaven carregats amb els productes d'aquell saqueig: "Què som? Quina vergonya! Es va començar la guerra robant i l'acabem robant!". Però un home, carregat amb mig sac de llenties, es va enfrontar amb ells i els va dir: "Què voleu? Que després de patir tant deixem aquest menjar, que és nostre, perquè se'l trobin els que vénen i ens el facin pagar?".

Aquell migdia la mare va fer una paella ben plena de farinetes, que ens va permetre treure'ns aquella gana endarrerida. Mentre menjàvem, el pare reflexionava en veu alta sobre aquell saqueig i al final va agafar una llauna d'uns deu litres -que un any enrere havia fet servir per anar a buscar oli a la part de Lleida- i, amb el pare de Botia, se'n va anar a les casernes per mirar de trobar-hi oli. Jo vaig decidir tornar a l'estació de la Sagrera. Per tots els camins que hi portaven es veia una mena de processó de gent que anava amb presa cap als vagons o que ja en tornava ben carregada.

Un cop a les vies, no vaig voler continuar endavant perquè volia evitar les empentes, i em vaig dedicar a recollir farina com les altres vegades. Quan em disposava a tornar a casa, vaig veure que entre els vagons del material de fortificació havien assaltat un vagó ple de roba de soldat. M'hi vaig acostar i vaig poder agafar uns pantalons i dos parells d'espardenyes. Tot em venia gran, però la mare va retallar els pantalons i els vaig poder portar fins passat l'estiu. En tornar a casa, vaig passar per darrere de l'església patint per si m'assaltaven al passeig i em prenien el que portava. Allà darrere hi havia llençat molts llibres de política i una senyera estelada, i al costat del caliu d'una foguera es percebia que hi havia cremat molts papers.

A casa, la mare intercanviava farina per llegums amb algunes veïnes. El pare portava la llauna plena de vi blanc, perquè no havia trobat oli, però sí que havia trobat una bóta de vi, que també se'l repartia, a canvi de lleties, amb el pare de Botia.

A mitja tarda vuit o deu soldats amb el seu equip i armament van passar pel passeig, i una dona vella va sortir al carrer i els va cridar: "Els feixistes ja parlen per la ràdio". Aquells xicots van fer un sospir de desencís i van continuar el seu camí. "Que tingueu sort!", els vam cridar, mentre els dèiem adéu amb la mà.

Aquella tarda les forces "al servicio de la invasión", tal com deien els "partes" republicans, van ocupar la ciutat. No van tallar, però, ni la llum ni l'aigua. Cap a les vuit del vespre vam sentir al passeig tiroteig de fuselleria. Les patrulles dels que entraven anaven disparant trets a l'aire per si hi havia algun focus de resistència. Va durar una mitja hora i després es va fer el silenci. El pare va dir "anem a dormir, que suposo que ho podrem fer tranquil·lament i sense perill de bombardeig", però abans vam pujar al terrat i, a la falda de la muntanya, on ara hi ha la Trinitat Nova i que llavors era ple de vinyes, es detectaven fogueres, i vam suposar que les forces avançades es preparaven per al seu bivac d'aquella freda nit.

L'endemà al matí -27 de gener-, tot estava en silenci. Després d'esmorzar vaig sortir al carrer i pel passeig no es veia ningú, i en alguns balcons hi havia draps blancs. En una de les portes del refugi hi havia dos fusells abandonats, un "naranjero", corretjam amb munició i bombes de mà, i dues mantes.²⁹ Tement que si nens petits trobaven aquell material poguessin prendre mal, amb uns companys ho vam portar tot a la seu del Districte.

Al vestibul de l'Ajuntament hi havia un militar, amb cara de "xusquero vell", que en veure'ns armats i potser tement per la seva vida, ens va cridar "¿dónde vais con todo eso?", i li vam explicar que ho havíem trobat al carrer i que ho portàvem al lloc on sempre havien estat els guàrdies municipals per evitar que ho trobessin els nens i que hi hagués una desgràcia. Ja més calmat, el militar ens va dir que ens podíem emportar les mantes, però li vam respondre que no les volíem per a res, perquè estaven brutes i potser plenes de pols.

En sortir del Districte i creuar el carrer Malats em vaig fixar que hi havia molta gent per la part del carrer Gran. Encuriolit, m'hi vaig arribar. Per les voreres, la gent del veïnat mirava com pel mig del carrer passaven les forces franquistes. Vaig anar fins a la plaça del Comerç i, entre la gent, hi vaig trobar a un company d'escola, d'aquells amb qui

29. Després vam saber que aquella nit tres soldats van demanar acolliment pel barri i es van refugiar a casa de Maria Sanisidoro, davant de casa meua. Aquells soldats portaven un *macuto* ple de lleties que van coure i es van menjar plegats. Després els soldats van dormir al terra del menjador, i en fer-se clar segurament se'n van anar com a desertors.

compràvem i llegíem el diari. També estava mirant aquells soldats amb robes velles i aspecte desendreçat, i em va dir “això són *las fuerzas al servicio de la invasión?*”, com deien els “partes” republicans. És clar que ho acompanyaven amb “apoyadas por gran cantidad de artillería, aviación y tanques”, però pel carrer només passava la infanteria.

Per tot el carrer es veien les finestres de les plantes baixes amb draps blancs i els balcons estaven guarnits amb llençols blancs, o amb cobretaules damasquinats, que eren moda durant els anys trenta, i mantons de Manila, etc., és a dir guarniments com els que es posarien si hagués de passar una processó de Corpus.

Els soldats que passaven eren del Cuerpo de Ejército de Navarra, tot i que en passaven pocs amb boina roja. Tot d'una, i davant l'estupefacció dels assistents, van passar amb una bandera monàrquica. Molta gent no sabíem com era la bandera dels feixistes ni ens n'havíem fet a la idea. Imaginàvem que seria com la que publicaven els dibuixos dels diaris, amb l'esvàstica o el lictor italià.

Aquell matí vaig estar mirant el pas de les tropes per la vorera del carrer Gran, des de la plaça del Comerç fins a Guardiola i Feliu. Em vaig adonar que en alguns dels llençols i draps blancs que hi havia als balcons i finestres hi havia afegit un trosset de bandera nacional, i es notava, d'una hora lluny, que eren retalls de senyera. Però aquells soldats que passaven passaven per alt aquells detalls. Els havien menjat el cervell amb comentaris sobre “la canalla marxista”, “los catalanes rojo-separatistas”, etc., i estaven convençuts que els catalans eren molt especials i que haurien d'entrar a sang i foc en aquell cau de la l'“anti-España”, i per això, en veure la realitat, passaven pel carrer Gran en grup i com espantats.

Ningú no els va aplaudir ni els va deixar anar cap “visca!”, i tothom se'ls mirava amb prudent curiositat.³⁰ Van passar algunes seccions de regulars, però poc nombroses. Les dones miraven aquells moros amb recel, alguns fins i tot portaven turbants al cap, i alguns altres portaven un fes vermell, però tots duïen el seu clàssic uniforme en el qual destacaven els pantalons abombats els camals dels quals començaven per sota dels genolls. Una de les dones d'un grup que hi havia a prop meu va exclamar: “Ai, uix, sembla que portin la tova.”

Mentre passava per la vorera, vaig veure, entre la gent de la vorera de l'altre cantó, un jove que coneixia de vista; era el fill gran de l'establiment on venien pinsos per al bestiar abans de la guerra. Estava prim i tenia la cara blanca, gairebé transparent, i era senyal que feia molt de temps que no li havia tocat el sol; potser havia estat amagat per no haver d'anar al front. Les dones que hi havia a prop meu ho comentaven, i també deien que n'hi devia haver més. Uns dies més tard, vaig sentir que comentaven el cas d'un xicot que el tenien amagat i que es va posar malalt i que, com que no podien avisar el metge, es va morir i el van haver d'enterrar a l'eixida.

Entre la multitud de tropes que passava –és possible que es tractés de tot el Cuerpo de Ejército de Navarra– no es veien caps, només els alferes, i alguns d'ells portaven el tabard a la mà per poder lluir la camisa blava. Alguns dels soldats més veterans, en veure aquella manca d'entusiasme, ens saludaven amb la mà, com si ens diguessin que ens estaven alliberant i que els ho hauríem d'agrair. Però ningú no treia ni un got d'aigua per

30. Els dies següents, quan les tropes de soldats ja eren més amunt de Granollers, la gent més propera als ideals d'aquells nouvinguts, generalment els més vinculats a les creences del món catòlic, ja saludaven amb el braç alçat a l'estil feixista.

oferir-los. Una dona els va preguntar “¿Habéis luchado mucho?”, i un soldat li va respondre “No. Estamos cansados de tanto caminar”. Un cop trencat el gel, altres dones els van preguntar pels presoners. “Están mejor que nosotros, para ellos ya se ha acabado la guerra”, responien els soldats, per fer entendre que no s’havia de patir per ells.

Quan vaig tornar a casa, pel passeig ja no hi passaven tropes, però als balcons hi continuava havent draps blancs. Pel carrer, els veïns comentaven que la nit anterior per la ràdio havien ordenat que la gent tingués les finestres obertes i els llums encesos per il·luminar els carrers; també van dir que posessin llençols o draps blancs, i que guarnissin els balcons per rebre les forces alliberadores i, alhora, que es presentessin els militants de Falange i altres afectes a la Causa Nacional.

Vaig recordar que el dia anterior havia vist una senyera llençada, a prop del rec, darrere de l’església, i vaig pensar que potser seria útil per retallar-la i fer banderetes nacionals. Però quan vaig tornar a aquell lloc, la bandera ja no hi era. Hi havia una pila de llibres de tema polític llençats, entre els quals vaig trobar dos volums de la novel·la *La isla misteriosa*, de Juli Verne, i una gramàtica que tres anys més tard em va ser útil.

En arribar a casa amb aquells llibres, la mare em va preguntar què portava, i me’ls volia prendre per cremar-los. Les dones del barri –i de tot Barcelona– cremaven tots els papers, documents, cartes, fotos, etc. que consideraven que podien comprometre. La mare ja m’havia cremat les pàgines gràfiques de *La Vanguardia* que jo havia anat guardant, i també unes cartolines infantils amb soldats de l’Exèrcit Popular i dels vaixells de guerra republicans, i fins i tot havia cremat els còmics. També havia cremat una postal emmarcada de la República, en què hi havia tres ovals amb les fotos de Macià i els capitans Fermín Galán i García Hernández, que havia comprat feia vuit anys.

L’endemà, la gent anava pel carrer sense saber què fer. Tot havia quedat col·lapsat i tancat: fàbriques, botigues, transports. Me’n vaig anar cap al centre neuralgic, la plaça del Comerç. En passar per davant de la seu del Districte hi havia un grupet de gent que llegia un ban en què l’autoritat militar exposava, amb el seu corresponent “Ordeno y Mando”, les disposicions que haurien de regir la ciutat. A alguns els semblava que la repressió contra la llengua catalana no era tan greu, ja que es toleraria en l’àmbit familiar, i d’altres deien que només toleraven allò que no podien evitar.

A la plaça del Comerç, que era plena de gent asseguda als bancs i passant l’estona, hi havia un moro que portava un mul amb l’alforja plena d’articles i que els anava posant a terra sobre una manta: rajoles de cocolata, paquets de galetes, ampolles de conyac, llaunes de sardines, etc., i tabac. Després es va dedicar a vendre tots aquells productes, però amb monedes de plata i xavalla. Alguns compraven alguna cosa, sobretot tabac. Quan a l’octubre del 1936 s’havien tret de circulació les monedes de plata, tothom se’n van quedar algunes de rècord, i ara era l’ocasió de gastar-les.

També van passar alguns camions amb gent que portava camisa blava i que, en veure el públic que hi havia a la plaça, van aixecar el braç fent la seva salutació i cantant-nos el “Cara al Sol”, com si ens convidessin a seguir-los. Alguns van aixecar el braç per mimetisme, però de cantar, res de res; ningú no va demostrar que se sabés aquell himne.

Va arribar un cotxe que va deixar un paquet de diaris; el quiosquer se’n va fer càrrec i va obrir el quiosc per distribuir-los. Molts ens hi vam acostar encuriosits, però sense cap intenció de comprar, ja que suposàvem que es devien haver de pagar amb cèntims antics; però el quiosquer els va vendre al mateix preu de dies enrere i amb diner republicà. Ben mirat, els regalaven. Jo en vaig adquirir un, *La Vanguardia*, que tenia molt

poques pàgines. El primer que es podia observar era que havien suprimit el subtítol *Diario al Servicio de la Democracia* i que hi havien afegit l'adjectiu *Española*. També s'hi observava que al costat de la data s'hi havia afegit "Tercer Año Triunfal". A les pàgines gràfiques hi havia una foto amb la cara de Franco i una altra de José Antonio. Ni jo ni ningú del meu voltant no havíem vist mai abans la foto d'aquells personatges. Vam pensar que Primo de Rivera devia tenir relació amb l'antic dictador. La primera pàgina era triomfalista i mostrava l'alliberament de Barcelona i la campanya de Catalunya.

Vaig portar el diari al barri perquè volíem conèixer la llista de les sèries de bitllets de banc reconeguts, és a dir, els que circulaven abans de la guerra i que ara es podien canviar per bitllets nacionals; els altres bitllets eren considerats "puestos en circulación por el enemigo". Aquell va ser el primer disgust que va rebre la gent amb el nou règim, especialment la gent que no havia escoltat les emissions de la ràdio feixista perquè potser no tenien aparell, i que ara s'assabentaven que els seus diners no valien res. Des de feia més d'un any, els que escoltaven la ràdio nacional se n'havien assabentat i havien anat recollint els bitllets necessaris. Els de casa també havien sentit rumors que els bitllets de la sèrie A eren els vàlids, i n'havien guardat uns quants, però en desconeixien l'any d'emissió i, al final, va resultar que tampoc no valien. Es deia que a Barcelona (centre de la ciutat) es formaven llargues cues als bancs per canviar els bitllets bons; però la majoria no en tenien i es van quedar a zero. Al barri només hi havia una dona que tenia tres bitllets de cent pessetes bones. Es tractava d'una família que estava a l'atur i que aleshores no cobraven res, que vivien en la misèria, i que quan va esclatar la guerra i van trobar feina segura, van guardar-se de record els primers bitllets que van guanyar i que ara podien canviar, la qual cosa els permetria viure una mica millor.

Em passava els dies anant amunt i avall, encuriolit per tot el que veia. Un d'aquells dies, cap al migdia, per la plaça d'Orfila vaig veure gent que anava i venia corrent de l'estació del tren. Els vaig seguir fins a les vies, on hi havia, apartats, cinc o sis vagons, i la gent estava assaltant els dos primers. Es tractava de dos vagons plens de paquets postal enviats de persones des de l'estranger als seus familiars. Els assaltants trencaven les caixes i els paquets i s'emportaven els queviures que contenien. Quan jo vaig arribar-hi ja no hi havia paquets i la gentada trencava els precintes dels vagons següents, on hi havia caixes de sabó de Marsella, i la gent les trecava i n'agafava les pastilles. Jo en vaig agafar tres i vaig anar corrent, fent drecera pel rec, per darrere de l'església, a deixar-les a casa. Tot seguit, vaig fer-hi un altre viatge. Les dones agafaven tantes pastilles com podien, que no eren gaires a causa de la seva mida i la seva forma, i els homes més forts agafaven una caixa sencera i se l'enduien a coll. Vaig agafar-ne tres més, les vaig tornar a dur a casa, i vaig repetir un altre cop el viatge. Quan ja anava pel tercer viatge, les caixes del darrer vagó ja s'estaven acabant. Vaig conèixer un noi de la meua edat per endur-nos entre els dos una caixa sencera. I, amb algunes dificultats, ens la vam poder endur. Però com que era una de les últimes que quedaven, la gent, en no trobar-ne més dins dels vagons, es llançaven a sobre dels qui portaven una caixa a coll. A nosaltres se'ns van tirar a sobre davant de la clínica Sant Jordi i ens van fer caure a terra; van trencar la caixa per poder-se'n endur les pastilles. Jo, estirat a terra sota aquella pila de greix, intentava agafar-ne quatre o cinc però me les prenien de les mans. Només vaig aconseguir sortir, tot rebregat, amb una pastilla que havia aconseguit amagar-me a la pitrera. La mare va poder rentar la roba de gust i, a més, ens vam poder rentar i ens vam poder treure la ronya que portàvem a sobre. A la tarda vaig tornar a les vies; tots els vagons eren oberts i buits, i per terra hi

havia trossos de fusta de les caixes de sabó i els papers que embolicaven els paquets postal, amb les seves adreces i segells de correu estrangers. Vaig recollir, per curiositat, alguns d'aquells segells i els vaig voler ensenyar als meus amics. A un d'ells, fill d'un cansalader, li van agradar i em va oferir, per tots, un bitllet de pesseta nacional. Vaig acceptar-li l'oferta i d'aquesta manera vaig aconseguir la primera pesseta nacional amb la qual vaig poder presumir davant dels meus amics.

Eren uns dies estranys, i fins a finals de gener no es va notar que les coses començaven a normalitzar-se a Sant Andreu, que ja havia recuperat el seu antic nom i havia deixat de ser Harmonia del Palomar.

Pels carrers patrullaven les forces d'ocupació, formades per parelles de soldats - que per la duresa del rostre es veia que eren veterans -, amb boina roja i amb una cinta al braç amb els colors nacionals, en què deia "Orden Público"; també anaven armats amb un fusell italià, antic i d'un sol tret, dels temps de Garibaldi, i amb una porra com les dels guàrdies d'assalt. La gent, en veure'ls amb aquells fusells, xiuxiuejava: "També a vosaltres us han venut ferralla".

Van començar a funcionar els tramvies, el metro i els trens elèctrics de via estreta. Algunes grans empreses, com La Maquinista i la Fabra i Coats, van començar a readmetre obrers. Algunes botigues també van obrir perquè encara tenien existències, però era ridícul veure una carboneria, per exemple, amb uns quants paquets de teies, de les que s'utilitzaven per encendre el foc; i en algunes botigues de roba del carrer Gran només lluien, a l'aparador, una sola peça amb els colors de la bandera nacional -confeccionada a corre-cuita en una fàbrica de Sabadell-, i la gent que tenia alguns diners estalviats en comprava trossos d'un metre per posar-la al balcó.

Quan van arribar les remeses de bitllets als bancs i els empresaris en van poder treure, la situació es va començar a animar a poc a poc. Es va donar als obrers i empleats un avançament de cinquanta pessetes que havien de tornar, a cinc pessetes per setmana.

Una de les causes principals de la lentitud en el desenvolupament de la ciutat era que, amb la retirada de l'exèrcit republicà i amb les voladures dels ponts, la ciutat s'havia quedat sense mitjans de transport a motor.

Un d'aquells dies va venir a casa el senyor Navés, l'antic patró del meu pare, que havia vingut des de Rubí, on s'havia refugiat un any i mig abans. Temia que haguéssim marxat amb la retirada i venia disposat a posar en marxa el seu negoci i, per això, cercava aquells persones que havien treballat per a ell. Va donar al pare un avançament de tres duros de plata i li va dir que anés netejant i preparant els dos camions vells que hi havia al garatge, els que al començament de la guerra els de la requisa no havien estat capaços de posar en marxa. També va aconseguir trobar els dos xofers i un ajudant. Suposo que també es devia encarregar de tramitar la nova documentació del seu personal, perquè jo no vaig sentir per casa que hi hagués cap problema amb la depuració del pare. La primera feina va ser contractada per "Fabra y Coats" per portar bales de cotó des del port fins a les fàbriques de Sant Andreu i la Sagrera.

Es va ordenar que les botigues que tinguessin en dipòsit restes de l'últim racionament les posessin a la venda als seus clients. Tocàvem a un quart de litre d'oli per família, a un quart o mig quilo de llegums i uns cent grams de sucre; però hi va haver famílies que van trigar una setmana o més a tenir diners per poder comprar res. Tothom reconeixia, amb satisfacció, que si tots aquells dies menjàvem era gràcies al que s'havia aconseguit en el

saqueig de vagon i magatzems; en canvi, a Madrid, la gent no va tenir aquesta possibilitat i defallia i parlava amb un to de veu baix, com els convalescents.

La primera cosa que es va normalitzar a Barcelona va ser l'elaboració de pa als forns. Només es feien pans rodons d'un quilo i d'una farina negra que no havíem vist mai; però el pa era força saborós, i cada unitat costava vuitanta cèntims un pa.

Pocs dies després que entressin les tropes, van anar arribant a Barcelona camions de l'Auxili Social amb queviures per a la població civil. Portaven una mena de pancarta al voltant de la caixa del camió amb unes lletres que indicaven la ciutat d'on venien, "Cádiz y su provincia a su hermana Barcelona", o de Zamora o de Logronyo, o de qualsevol altra ciutat. A Sant Andreu, es van instal·lar a l'església de Sant Pacià i van començar a donar un petit lot per família i per ordre alfabètic. S'havia de portar l'antiga targeta de racionament perquè la segellessin, i el lot constava d'un pa, dues llaunes de sardines i un quilo de llegum. A casa ens va tocar el torn al cap d'un mes i mig, i, com que érem pocs, només ens va tocar una llauna de sardines. Poc temps després l'Auxili Social es va fer càrrec del menjador d'infants que hi havia a l'edifici del Casal Catòlic, i el van obrir als més necessitats i als que assistissin als serveis religiosos.

Quan van obrir el mercat, hi venien les verdures que duïen els pagesos que encara conservaven el carro i el cavall. A les parades de pesca salada tenien una caixa d'aquelles rodones de fusta plenes d'arengades, i també tenien llaunes grans de sardines en escabetx, sardines que la gent, encara sense gaires recursos, comprava per unitats. A les parades de peix hi havia alguna caixa amb sardinetes o sorell pescats a la costa. Hi havia alguna parada amb llegums, però t'havies de quedar un lot d'un quilo d'arròs, un de cigrons i un de llenties, ja que no ho venien per separat. Per la seva qualitat es veia que eren de les partides que s'havien quedat pels magatzems el dia del saqueig o, més ben dit, de l'alliberació. Era un mercat pobre per a gent amb pocs recursos. Els de l'*Orden Público* volien que la gent fes cues, que eren coses dels "rojos"; amb Franco tot havia de ser ordre i normalitat.

Uns dies més tard va córrer la veu que la tarda anterior havien portat platans. Abans d'obrir les portes del mercat ja hi havia una gentada de dones esperant que obrissin, ja que feia dos anys i mig que no es veia aquesta fruita. Els de l'*Orden Público*, en obrir, van dir que hi entressin amb normalitat i ordre, però les dones hi van acabar entrant amb empentes i corredisses, com estaven acostumades a fer-ho en els darrers temps, i els navarresos de boina roja, alts i ferms, van treure's les porres i van començar a repartir cops a dojo i van fer recular les dones, que estaven esglaiades i algunes, per terra, gemegant. Els guàrdies d'assalt, això, no ho havien fet mai i per això elles no s'ho esperaven. Després d'aquesta repressió van anar entrant al mercat d'una en una, vigilades pels de l'*Orden Público*. Algunes de les senyores que ja es manifestaven profranquistes, ho aprovaven i deien amb un fort accent català: "¿A dónde iríamos a parar sin orden?".

Un dia, un carreter circulava pel carrer Gran i el cavall que tirava del carro no anava tan lleuger com ell, i per això l'home el va començar a escridassar i li va deixar anar, també, algun cop de tralla per estimular-lo. Els de l'"Orden" el van agafar i li van dir que tenia la llengua molt bruta, i el van fer entrar a la farmàcia Franquesa i el van obligar a beure's un got ben ple d'oli de ricí, que era un purgant molt reactiu, perquè "en la España de Franco estaba prohibida la blasfemia y la palabra soez".

Durant aquells primers mesos feia falta un salconduit per poder sortir de Barcelona i anar als pobles de la rodalia; fins i tot calia per anar a Santa Coloma, encara que s'hi pogués arribar fàcilment només creuant les vies del tren i evitant els controls que hi havia

a les cases barates. Un dia, una dona ja gran va anar al vestíbul del Districte, que era on expedien els impresos per als salconduits, que després havien de ser avalats amb la signatura i els timbres de dos comerciants, i va demanar amb educació i en català el document; aquella dona entenia el castellà però no el sabia parlar, i l'individu que la va atendre, tot malcarat, li va respondre: "No entiendo el ruso!". Jo, com que ho havia sentit, vaig dir que allò no era pas rus, que era català, i aquell individu encara va respondre "¿Catalán?; Cata...", i llavors va prémer els llavis perquè no deixar anar el que estava a punt de dir: "catamierdas". Però no ho va acabar de dir perquè respectava aquella Espanya de Franco en què no estava permesa la paraula grollera.

Un cop es va haver acabat la campanya de Catalunya, que podíem anar seguint a través dels titulars dels diaris, pels quals vam poder conèixer la desastrosa arribada i la rebuda dels republicans a França, van començar a tornar les forces victorioses per reagrupar-se i anar als fronts del centre i del sud. A Sant Andreu van acampar forces del Cuerpo de Ejército de Navarra, una divisió o més, que es van allotjar a les casernes i a la Casa Bloc, que tenia la part externa acabada però que encara no tenia ni balcons, ni portes ni finestres, i també hi faltava arrebossar els interiors. Allà, les tropes s'hi van estar sense cap servei sanitari, ni llum, ni aigua, i havien d'anar a rentar-se a les casernes o al rec. S'hi van estar uns vuit o deu dies, fins que van fer la desfilada per la Diagonal davant del seu "invicto Caudillo", i després ja se'n van anar a Madrid per la victòria final.

A primera vista, aquells soldats van provocar una certa sorpresa perquè els havien equipat amb roba nova, de la que havien trobat als magatzems de l'exèrcit enemic, i duïen uns pantalons, uns jerseis i unes caçadores que els feien semblar republicans. Als patis destinats a espais ajardinats de la Casa Bloc hi havia instal·lat les cuines, i als vespres hi feien un ranxo consistent en trossos de patates bullides, amb poc oli i molt pebre vermell, i el donaven a la població civil dels voltants que s'hi acostava. Jo hi vaig anar dues o tres nits i em menjava el plat allà mateix. Algunes dones hi anaven amb una olla per recollir aquelles patates i poder portar alguna cosa a casa perquè els seus fills petits sopessin. Els soldats més veterans intentaven seduir-les, ja que deduïen que seus marits devien estar amb l'enemic derrotat. Elles, amb l'objectiu que els omplissin les olles, els seguien la veta, però no devien anar gaire lluny amb els flirtejos.

Una de les coses que aquells soldats més ens preguntaven als nois de la meua edat era què opinàvem sobre l'amor lliure i les dones lliures. Els havien inflat el cap sobre aquests temes, de manera totalment tergiversada, i es pensaven que era cosa d'arribar i moldre; no els convencia que aquelles dones havien estat organitzades i havien reclamat i lluitat per aconseguir els seus drets. Ells buscaven una altra cosa. Finalment, els conveníem perquè anessin als bordells, i allà feien cua per estar amb dones tronades, defallides i malaltes, que potser els van contagiar alguna malaltia i tot, cosa que devia causar més baixes entre l'exèrcit franquista que no pas la conquesta de Catalunya.

Alguns d'aquells soldats, que es veïen de casa bona, llogaven una habitació al barri per dormir i que els rentessin la roba. La gent sacrificava la comoditat d'una habitació per uns quants diners. Isabel Verdaguer fou una de les que va acollir a casa seva un d'aquells llogaters; era un xicot alt i ben plantat, que més d'un cop van veure passejant amb la filla d'Isabel Verdaguer, una noieta gentil de setze o divuit anys. I les veïnes li deïen: "Isabel, a veure si encara seràs la sogra d'un feixista...". Ella reia i els seguia la broma, però l'aragonesa Matilde li va tocar el voraviu: "Ahora con un fascista en casa, por fin habrás de aprender el castellano". Aquest comentari va provocar que les dues dones estiguessin un parell de

dies sense parlar-se, però Isabel, finalment, va anar a demanar a Matilde: “Matilde, puedes dejarme un poco de *julioverde*?” “*Julioverde*? –respongué Matilde– “Querrás decir *perejil*?”; “Sí, això mateix, *perejil*”, i van tornar a ser les bones veïnes de sempre.

La desfilada es va fer el 21 de febrer, i després totes aquelles tropes van marxar al front del Centre.

A finals de febrer els camions de Navés continuaven treballant per a “Fabra y Coats”, però ara havien de portar bales de cotó a la fàbrica de Torelló. Un dia que el camió anava al moll a carregar bales de cotó hi vaig pujar; el panorama que s’hi veia era desolador perquè totes les instal·lacions havien quedat molt malmeses amb els bombardeigs, tant que s’havia considerat zona de guerra. Tots els magatzems estaven enderrocats; hi havia 34 vaixells enfonsats, entre ells alguns tan importants com el correu “Villa de Madrid”, i mig barri de la Barceloneta també estava en runes. Alguns dels “liberadores” encara creien que tota aquella destrossa l’havien fet “los rojos en su huida, como hicieron en Guernica”. Un dia el pare em va explicar que mentre carregaven el camió, des de la coberta del vaixell, un mariner basc li va preguntar: “¿Qué tal el nuevo régimen?”; “Por ahora bien” –va respondre el pare–, i el basc va sentenciar “Ya os cansaréis”.

Un d’aquells dies la tia Maria, de Santa Coloma, ens va venir a veure; havia rebut una carta de l’oncle Miquel, cunyat seu i germà petit del meu pare. No sabíem res d’ell des de feia dos anys, ja que era de les primeres llesves que havien mobilitzat i la seva unitat havia estat enviada de Múrcia a Màlaga, i tot just quan hi van arribar els van agafar presoners. L’exèrcit franquista els va enquadrar en les seves brigades i s’havia passat tota la guerra en un front tranquil d’Andalusia. Li vam escriure una carta i ell ens va contestar tot donant-nos la benvinguda “a nuestra España Nacional”. No hi va haver més correspondència, perquè acabada la guerra el van llicenciar.

Quan es van començar a celebrar serveis religiosos als locals adaptats provisionalment, Damiana va anar de seguida a batejar els seus fills, Libertad i Floreal. El nom del seu marit –com ja he explicat més amunt– havia aparegut en una llista negra trobada a l’església quan la van incendiar al començament de la guerra. Era un home que semblava que no parlés per no ofendre, i es va passar tota la guerra dedicat a la seva feina i a la seva família, sense deixar-se veure gaire. No li va passar res, potser perquè els qui tres anys enrere l’havien fixat ja devien haver desaparegut. Ara, quan ens dirigíem a la seva filla pel seu nom de sempre, la nena, que ja devia tenir uns vuit anys, protestava i ens deia: “Jo no em dic Libertad, jo em dic Carmen”.

Aquells dies, tant al matí com a la tarda, pel passeig hi passava un capellà, vestit amb els hàbits tradicionals, que potser devia estar allotjat als pavellons dels caps i oficials de les casernes i que, de ben segur, devia anar a revisar les tasques d’arranjament de l’església. Un dia que estàvem jugant a futbol amb una pilota de drap pel mig del passeig, vam veure aquell capellà amb dos soldats que tenien agafats cinc o sis nens i nenes de tres a cinc anys, i les seves mares parlaven esveradament amb el capellà. Ens hi vam acostar. El cas era que sempre que passava el capellà pel barri, la quitxalla li anava al darrere tot dient: “Toca ferro!, toca ferro!”. Les mares els intentaven disculpar i deien que elles no els havien pas ensenyat a dir allò i que els nens no ho tornarien a fer més; i després renyaven els seus fills i els comminaven, en castellà, a besar la mà del clergue. Els nens ho van fer i des d’aquell moment, cada cop que passava el capellà, la canalla s’hi acostava per besar-li la mà. Al començament el capellà es mostrava dolç i content, però passat un temps ja semblava que n’estava ben tip.

Cap al mes de març, els titulars dels diaris *La Vanguardia Española* i *Solidaridad Nacional* (que ja havia deixat de ser *Obrera*), deien que les coses s'estaven embolicant per Madrid i la resta de la zona "roja". Començaven a arribar cartes dels que havien passat la frontera. El botiguer Esteve Grau i alguns altres escrivien des de camps de concentració del nord d'Espanya. Hi havien tornat passant per la frontera d'Irun i tots demanaven que els enviessin avals per poder tornar a casa.

La qüestió dels avals i de la depuració es va convertir en una obsessió per a tothom. Eren necessaris per a moltes coses, sobretot per ser readmès al lloc de treball que s'havia tingut a les empreses. Aquests avals havien de portar dues signatures que podien ser o bé de religiosos, o d'exciutius, o bé de militars amb graduació, o de membres de Falange o requetè, o bé de dos comerciants; és a dir, com més alta fos la influència, millor. Als barris, si el sol·licitant no havia estat una persona gaire compromesa, els botiguers s'avenien més fàcilment a signar els avals, encara que fos perquè aquella gent havien estat clients seus.

També corria el rumor que hi havia afusellaments al Camp de la Bota i que els veïns del Poble Nou veien, des dels pisos alts, la camioneta que portava les persones que havien de ser afusellades, i que al cap d'una estona tornava amb els cadàvers que encara regalimaven sang pel carreró. Deien que hi havia gent que anava a veure els afusellaments. Sant Andreu quedava massa lluny perquè els nanos, malgrat la curiositat, hi poguéssim anar.

Malgrat que els diaris feien referència a "la actuación del rondín antimarxista del capitán Bravo Montero" i a "ejecuciones de asesinos", la gent sentia basarda, perquè s'adonaven que tot allò que havien dit, de "quien no tenga las manos manchadas de sangre no tiene nada que temer", no s'ajustava a la realitat, perquè tothom sabia que els que temien la revenja pels seus fets violents havien tingut temps de fugir amb la retirada. Es veia que els que s'autoanomenaven *alliberadors* es dedicaven a l'eliminació física dels seus oponents polítics, ja que, a més, incitaven a la delació entre veïns i ho feien sempre amb la mateixa cantarella, "Se ha de hacer examen de conciencia", potser per justificar el tipus de justícia que administraven. Vaig poder veure algunes persones grans que, quan veien que al seu voltant només hi havia nanos a qui tot els era igual, deien amb la boca petita: "Aquests nacionals no han de fer examen de consciència, perquè creuen que no en tenen motiu o bé perquè no tenen consciència".

A La Maquinista, s'hi treballava de manera intensiva, dins de les possibilitats i mitjans que es tenien. El 10 de febrer ja havia sortit la primera locomotora reparada, i a mitjan mes de març ja s'havien reparat els ponts de ferrocarril sobre el riu Llobregat i el de Sant Celoni, i es va restablir la circulació fins a Girona.

Un capvespre de mitjan mes de març, des de la plaça d'Orfila vam veure que pel carrer del Pont venien unes fileres de presoners custodiats per guàrdies civils. Els havien portat en tren des de Girona en tres vagonets de mercaderies al final del comboi, i els duïen, per la carretera del Pont del Dragó, tot caminant, fins a un camp de concentració que havien instal·lat a Horta, a la zona de la Vall d'Hebron.

L'endemà a la mateixa hora hi havia gent que estava alerta per si en tornaven a portar. A l'estació van desenganxar els tres últims vagonets i en van fer sortir uns tres-cents homes, que van posar-se en formació a l'andana. La gent els mirava des d'una certà distància, per veure si hi havia algun dels seus familiars. Mentre la guàrdia civil anava fent el recompte, un dels que estaven a la segona fila em va fer senyals amb el dit i em va preguntar, amb

veu baixa, com es podia anar a Sant Adrià des d'allà. Li vaig indicar que per allà mateix passava un reguerot -el que prenia l'aigua del rec per regar els camps dels voltants de La Maquinista- i que a través d'aquest reguerot es podia anar fins al Besòs, i arribar fins just al davant del barri de Santa Rosa. "Ja en tinc prou", em va contestar. Vam continuar mirant els presoners per si hi trobàvem algun conegut, i vam poder observar un cert nerviosisme en els guàrdies civils que feien el recompte. Van trobar a faltar dos presoners. I el meu company i jo vam fugir ràpidament d'allà.

Quan aquells presoners eren conduïts pels nostres carrers, moltes dones sortien a veure si en coneixien algun i a donar-los trossos de pa, perquè suposaven que els seus éssers estimats es podien trobar en aquella mateixa situació. Una dona deia: "Jo els dono el que puc i penso que, potser en un altre lloc, una altra dona farà el mateix pel meu fill".

Aquells dies ens va tocar, per la lletra del cognom, anar a recollir el lot de queviures que l'Auxili Social donava als andreuencs a l'església de Sant Pacià, que era el local de distribució. Per recollir-lo s'hi havia de portar, com a document acreditatiu, l'antiga targeta de racionament dels "rojos" i te la segellaven donant conformitat del lot que havies rebut.

El sistema de vida amb el nou règim s'anava consolidant. Ja hi havia pasquins amb les paraules de Franco "Ni un hogar sin lumbre, ni un español sin pan" -que alguns ja s'ho agafaven com un acudit i deien "almenys no mancaran els mistos"-, i també eslògans com "Habla el idioma del Imperio", i "Por el Imperio hacia Dios". Els tramvies portaven un petit pasquí enganxat als vidres on es veia Franco, de perfil i amb el braç alçat, que deia "Español, saluda brazo en alto".

Sempre que es passava pel davant d'una bandera s'havia de fer la salutació amb el braç alçat, encara que la portessin quatre nois de l'OJE (Organización Juvenil de FET y de las JONS; el Frente de Juventudes va arribar més tard), o be un enterrament, també quan començava un partit de futbol, o al final d'un discurs, quan feien "los gritos de ritual" ("¡Franco, Franco, Franco!; Arriba España!"), etc. Però el més absurd era quan a la caserna els soldats feien les cerimònies d'hissar i d'arriar la bandera, al matí i al capvespre, i la gent que hi havia a prop saludaven la bandera amb el braç alçat, al so de la corneta; els que estaven més lluny, per mimetisme, feien el mateix, de manera que passeig avall i fins passat el carrer Joan Torras, tothom alçava el braç, i alguns ho feien sense ni tan sols saber per què. Això va durar molt de temps, fins que la gent es va adonar de l'absurditat, i ja només es feia quan es passava a prop de les casernes.

Els cinemes van estar tancats prop d'un mes i mig, perquè la nova censura estava revisant i retallant escenes de pel·lícules, i suprimint-les senceres. Un dia va córrer la veu que aquella tarda feien cinema per al jovent a l'Odeon, i gratuït. El cinema es va omplir de gom a gom. Ens volien fer veure uns documentals propagandístics sobre l'OJE, que incitaven els joves a fer-se de la Falange, organització que havia ocupat com a local el casinet de la plaça del Comerç. Quan Franco va sortir a la pantalla i va començar a parlar amb aquella veueta, com que no l'havíem vist mai, tothom va esclafir a riure.

A les acaballes del mes de març les sales de cinema van reobrir. Ja havien censurat i retallat les pel·lícules pertinents. Per descomptat, les pel·lícules soviètiques havien desaparegut totalment i es reposaven les de feia quatre anys, com ara *Currito de la Cruz* i *El niño de las monjas*, d'ambientació taurina; i també *La Bandera*, una pel·lícula francesa de "legionarios del Tercio". En totes les cintes havien tallat les escenes en què sortien petons o alguna dona ensenyant la cuixa. També cridava l'atenció que els noms d'alguns actors americans no constaven a les cartelleres de les seves pel·lícules, però molt aviat i

en pel·lícules noves ja hi tornaven a ser. Altres actors, populars per a nosaltres, com James Cagney, Frederic March i Charlot, van desaparèixer totalment de les pantalles i van trigar molts anys a tornar-hi a aparèixer. Després vam saber que aquests actors havien format part d'organitzacions d'ajuda a l'Espanya republicana. Però el més sorprenent era que emetessin tres noticiaris, l'alemany Ufa, l'italià Luce i l'americà Fox Movietone, amb l'inconvenient que moltes vegades feien el mateix reportatge en els tres noticiaris. Aquesta situació va durar uns tres anys, fins que es van suprimir i van crear el No-Do.

En aquells noticiaris vam veure la quantitat de cotxes de tota mena que havien quedat abandonats, a prop de la frontera, durant la retirada; també vam veure la desfilada de les forces nacionals per la Diagonal, el 21 de febrer, amb els italians i els moros que havien participat en la campanya de l'"alliberació" de la Catalunya espanyola, tot presidit pel Caudillo Franco envoltat per la seva guàrdia mora. Al final de les sessions de cinema projectaven a la pantalla la cara de Franco, amb la música de l'himne nacional, i tothom l'havia d'escoltar de peu dret i saludar amb el braç aixecat. Això va durar fins que va acabar la II Guerra Mundial.

Segons els diaris, s'esperava una ofensiva que posés fi a la guerra. El 28 de març, al "parte" radiofònic de les tres de la tarda van dir que aquell matí ja havien entrat a Madrid i, a més, també es deia que es guarnissin els balcons i es fessin repicar totes les campanes de les esglésies de l'Espanya nacional (es veu que això es feia cada cop que ocupaven una capital de província). També comminaven la gent a sortir a manifestar-se. Poc temps després, com que aquí no hi havia campanes -les havien fet treure per poder-les fondre i fer-ne material de guerra-, van tocar les sirenes de les fàbriques, que anunciaven que la guerra s'havia acabat. La gent va recordar que la matinada del diumenge 19 de juliol del 1936 també van ser les sirenes de les fàbriques les que van avisar del començament de tot l'horror que vindria després.

A mitja tarda es van veure passar pel passeig gent amb aspecte alegre que anava cap a la plaça del Comerç per agafar el tramvia que els portés al centre de la ciutat a manifestar-se. Es notava que la majoria era gent que vivia als pavellons de les casernes, o bé nouvinguts que tenien habitacions llogades per aquells voltants. També vaig veure Pepita Navés, molt somrient, que ens saludava amb la mà i també anava a buscar el tramvia. Les veïnes del barri, que la coneixien de vista, la criticaven i li deien: "Tu tens motius per estar alegre...?, quan has perdut el marit i el germà...".

Llevat de la gent mateixa del règim i dels simpatitzants que s'hi van afegir, la notícia de la fi de la guerra va deixar bona gran part de la població amb un cert anihilament; prou que l'havíem desitjada, la fi del conflicte, però no ens l'havíem imaginat d'aquella manera. Ens pensàvem que els combatents tornarien a casa, que potser patiríem alguna pèrdua de llibertats, però que podríem reprendre la vida normal. Fins i tot els qui tenien fills al front i desitjaven que la guerra s'acabés com fos també mostraven el seu desencís, perquè ja es veia que el final portaria repressió i revenja, després ja de tants patiments, tanta por, tanta angoixa i tanta fam. Per a moltíssima gent, compromesa o no, la guerra només havia acabat als fronts, però en l'esperit i en els odis encara continuaria molt anys.

Mentre mirava aquella gent que anava cap al centre de Barcelona per manifestar-se, jo vaig caminar fins passada la fàbrica de teixits Can Carabassa. Des d'allà es veia el camp on va caure la bomba la nit del 24 al 25 de juliol del 1937. En el solc on havia caigut mortalment el fill de Navés hi havien plantat uns rosers. Allà, agenollada, hi havia la senyora

Hermínia que, mentre la seva filla anava a manifestar-se i gaudir de la victòria dels "seus", ella plorava desconsoladament al lloc on havia mort el seu fill Ramon.

Al pare no li agradava que jo em passés tant temps al carrer i em va dir que ja era hora que tornés a l'escola. Les escoles públiques encara no havien obert, perquè molt del seu professorat estava fent els tràmits de depuració. L'Acadèmia Víctor, com que era privada, ja havia començat a impartir les classes amb el director i les seves filles, igual que abans del 26 de gener, perquè els seus professors encara no havien pogut tornar. Dels xicotets de la meua classe, que érem els més grandets, aquell mes d'abril només en vam tornar tres. Compartíem l'aula amb nois de quatre graus diferents i *Don Víctor* no donava l'abast per fer-nos classe a tots. La filla feia classes amb els més petits.

Havien posat un petit crucifix a l'aula, i els retrats de Franco i José Antonio, i al balcó onejava la bandera nacional. En entrar i de peu dret, havíem de resar en castellà: el *Padrenuestro*, *Dios te salve María*, *Gloria*, *los Mandamientos*, *los Sacramentos*, el *Credo*, la *Salve*, el *Yo pecador* i alguna més. Després de resar venia l'acte patriòtic, que consistia a cantar l'himne nacional (lletra de J. M. Pemán) amb el braç alçat: "Viva España, alzad los brazos hijos del pueblo español que empieza a resurgir. Gloria a la Patria que supo seguir sobre el azul del mar y caminar del Sol". Tot seguit, cantàvem el "Cara al sol", després "Oriamendi", i de propina, el "Salve bandera"; i acabàvem amb els crits de ritual: "España, Una; España, Grande; España, Libre! ¡Arriba España!, ¡Viva Franco!".

Un dia, amb l'excusa d'anar al lavabo, vaig anar a mirar el rellotge del vestíbul i vaig comprovar que ens havíem passat quaranta minuts resant i cantant. Mitja hora abans de sortir de classe havíem de tornar a resar i cantar, però aleshores se suprimia el *Credo*, la *Salve* i el *Yo Pecador*. Això volia dir que de les tres hores de classe del matí ens passàvem una hora i deu minuts de compliment religiós i patriòtic. A la tarda seguíem el mateix ritual. Com que es perdia tant temps, era impossible que un únic professor ens pogués atendre bé a tots. Els tres més grans fèiem, cada vuit o deu dies, un problema d'interès compost. De vegades es feia un dictat per a tota la classe, dels 26 punts de la Falange, o ens encarregaven una redacció en què havíem d'exposar que abans estàvem molt malament, i que no hi havia menjar, i que ara estàvem molt bé i ja en teníem.

Vam anar dos cops a l'església per escoltar unes conferències i una missa, perquè es veu que havíem d'aprendre com s'havia de pregar al temple, ja que amb els "rojos" havíem estat deixats de la mà de Déu... A l'església ja s'havia restablert el culte, tot en castellà, i no pas com abans de la guerra, que era en català. La nau central i la resta de l'interior del temple continuava tota ennegrida, feta un desastre, però s'havia escombrat i s'hi havien posat uns bancs allargats fets de taulons de fusta, i també s'hi havia improvisat un altar, tot il·luminat amb espelmes. Els diumenges l'evangeli era més aviat curt; al final de la celebració "s'exigien" aportacions econòmiques per a la reconstrucció del temple, i als de més recursos se'ls recomanava que es comprometessin a pagar un metre quadrat de mosaic per al paviment interior.

A les tardes l'antic casinet de la plaça del Comerç, convertit en local de la Falange, era ple de joves que s'havien afiliat a l'Organización Juvenil de F.E.T. y de las J. O. N. S. Els diumenges, formats i agrupats per esquadres i per edats, es passaven el matí fent instrucció premilitar pel passeig.

A més de la "incommensurable victoria del Generalísimo", hi havia un nou Papa que els beneïa per tot. A mitjan mes de març, Hitler entrava a Praga -on li van trencar la cara amb una pedra envoltada de flors- i ocupava tota Txecoslovàquia. A l'abril, una nit

les tropes de Mussolini van ocupar Albània, i poc més tard, forces alemanyes van prendre el territori de Memel, a Lituània. Tot això ho sabíem gràcies a la lectura dels titulars dels diaris que penjaven al quiosc i dels noticiaris que projectaven al cinema.

En les xerrades que feien als joves de la camisa blava –i que es podien escoltar des de la porta del local– s'exaltava la lluita i l'*Imperio*. De vegades el conferenciant era un capellà, i llavors exaltaven “la cruz y la espada”, “mitad monje, mitad soldado”, i continuaven enviant a l'infern “la canalla marxista”, perquè eren els culpables de la crema dels temples i de tots els desastres de la guerra... De concòrdia, gens ni mica. Tots eren lladres; ho havien robat tot, el patrimoni de l'església, l'or del Banc d'Espanya, i, a més, eren assassins. Venien a dir que no havien fet res de bo, que tot era maldat per maldat. I era curiós i sorprenent veure com nois de Sant Andreu i els seus familiars, de tarannà moderat i que havien viscut tots els esdeveniments des de casa seva, admetien totes aquelles dissertacions “cristianes”, i fins i tot justificaven els afusellaments que s'estaven fent al Camp de la Bota, i els consideraven actes de justícia, quan no podien passar per alt que, en realitat, tots els que havien comès delictes de sang a Catalunya havien tingut temps per fugir a França.

He de reconèixer que, envoltat d'aquelles eufòries i fraseologies, vaig estar a punt d'afiliar-me als “Flechas”, però dues coses que vaig considerar desagradables m'ho van fer repensar: d'una banda, vaig veure que els diumenges abans de les nou del matí dos germans del meu carrer s'havien de presentar obligatòriament al local (casinet) per anar a fer la instrucció, i si a les nou i cinc minuts no havien arribat dos “Flechas” els venien a buscar, i amb veu d’“ordenó y mando” i esbronzant-los, els feien anar a les files. I d'altra banda, els presoners que havien aconseguit aval ja començaven a tornar i feia esgarriar tot el que explicaven dels camps de concentració dels “nacionals”.

El primer a tornar al barri va ser l'adroguer Esteve Grau. Havia creuat la frontera amb la retirada i quan va veure que els tancaven en una platja, i desconfiant de tot, va poder sentir les veus dels agents franquistes que deien: “Todo aquel que no tenga las manos manchadas de sangre no tiene nada que temer”. Va tornar per Irun perquè la frontera amb Catalunya va romandre un temps tancada, i va ser enviat a un camp de concentració del nord d'Espanya fins que va rebre els avals que li va enviar la seva dona. Va arribar prim, esquelètic. Recordo que una vegada que estava parlant d'aquells camps li vaig preguntar quina diferència hi havia entre els camps francesos i els espanyols, i em va respondre: “Els francesos ens menyspreaven, els d'aquí ens odiaven”.

Quan vàiem arribar un d'aquells presoners alliberats, corríem a avisar a casa seva. La seva família sortia corrents per abraçar-lo i ell, de lluny, els deia que no se li acostessin, que venia ple de polls. Es quedava a la porta de casa seva, separat un parell de metres de nosaltres, i ens anava explicant la seva odissea, mentre a dins de casa escalfaven galledes d'aigua perquè es banyés. Tot seguit treien la roba en un cubell bugader ple d'aigua, feien un foc a prop dels horts i la feien bullir per matar tots els paràsits, les larves i els ous.

Molts d'aquells presoners avalats, a més de polls, també portaven sarna. Contra aquesta afecció de la pell, hi havia un remei que s'anunciava en els tramvies i els diaris d'aquell any de la “Victòria”, i que es venien molt a les farmàcies: “Sarna. Sulfureto caballero”.

També va tornar, però no a casa seva, l'antic brigada Francisco Urbano, tinent en l'exèrcit republicà. Li van fer judici i ell va declarar que, després de la desfeta del 19 de juliol, va quedar, com tots els militars no sublevats directament, al servei del Govern. Va obtenir l'únic ascens que va atorgar la República a tots els seus militars: l'ascens de la lleialtat. Per la seva avançada edat va ocupar càrrecs burocràtics, va dirigir un polvorí a

Aragó i després a Catalunya. El van acusar d'haver-se'n anat a França amb la 43 divisió i de no passar a la zona nacional quan la "bolsa de Bielsa". L'al·legació que tenia la família a Barcelona i que temia represàlies no li va servir de res. El van tenir empresonat cinc anys a Montjuïc, quan la II Guerra Mundial ja s'acabava, amb derrota dels alemanys.

També va tornar un jove del barri, Paco Gras, que havia sortit voluntari amb les primeres columnes de milícies; va tornar amb cicatrius a la cara i mutilat d'un braç. També ho va fer Josep Botia, ferit d'un braç, que havia estat evacuat a França, i que tornava amb un lleuger grau d'incapacitat en aquest òrgan.

De la zona Centre-Sud en tornaven alguns sense avals; es veu que els havien fet fora del camp de concentració perquè els deien que "Franco no mantiene vagos", i que per això els feien tornar als seus pobles. Era el mateix que feien amb molta gent refugiada o desplaçada: els obligaven a tornar al lloc o poble on estaven el 18 de juliol, perquè allà, on eren coneguts, els seus veïns els denunciessin o els avalassin.

Un dia va arribar el que vivia davant de casa, Domingo Sanisidoro; la seva mare i la seva germana estaven espantades. Un o dos mesos després ja l'havien denunciat i detingut. Va venir un agent de policia a demanar-ne informes als veïns. A la mare li van preguntar si aquell home era dels que portava fusell en començar l'*alzamiento*. La mare li va dir que vivíem en aquella casa des de desembre del 1936 i que ella no l'havia vist mai amb cap arma. L'agent li va dir que sí que en portava, i la mare li va respondre: "Si vostè diu que en portava, doncs en portava, perquè aquells dies hi havia molta gent que portava fusell; però si em pregunta si jo el vaig veure amb fusell li diré que no". I prou que l'havíem vist amb el fusell i el mocador de la CNT lligat al coll, però la mare ho va negar. L'agent també ho va preguntar a la botiga d'Esteve Grau, que li va respondre que aquell dia no portava res, perquè era un covard i estava amagat, ple de por, sota el llit de la seva mare. Potser sí que, com molta gent, havia dut fusell, però ell no l'havia vist mai armat. És possible que gràcies a aquests testimonis es passés només sis anys a la presó i se salvés de l'afusellament.

Al barri hi havia un jove d'uns divuit anys, fill d'una dona vídua amb diversos fills més que era companya del meu pare al Parc d'Artil·leria. Era un xicot d'aquells que només pensaven a ballar i passar-s'ho, encara que a casa seva no tinguessin mitjans. Havia estat mobilitzat amb la lleva del biberó i va desertar, però el van agafar i el van tancar en una presó. Quan van entrar els nacionals, van obrir les presons i va quedar lliure. Tres mesos més tard, juntament amb un altre i pistola en mà, va entrar a robar en un forn de Sant Andreu. El van detenir a casa seva i el van afusellar.

Un dia, una veïna comentava amb la mare que una companya seva, que treballaven juntes en la neteja d'un banc, estava amoïnada perquè el seu fill li demanava des de França que li aconseguís avals per tornar a Barcelona, i ella, per por a la censura, no sabia com dir-li que no vingués, perquè aquí el matarien. La mare va resoldre el problema. Va preguntar si tenien algun familiar mort que el de França conegués i els va dir que li escrivissin per dir-li que ja li estaven arreglant els avals, i que vingués aviat, i que on treballava l'oncle "Tal" li guardaven feina per a ell. Aquell noi mai més no va tornar a demanar papers ni avals.

Durant aquells primers mesos, allò dels avals era una obsessió, perquè eren necessaris per demostrar que ja estaven depurats i que no eren "desafectos al régimen" i eren també indispensables per treure un salconduit i per demanar feina a les empreses. Era sorprenent veure alguns amb aquells papers de depuració a les mans, que els acreditava com a "persona honrada y afecta al glorioso Alzamiento Nacional".

Algunes empreses, com Tramvies o la Telefónica, feien fora antics treballadors perquè no presentaven aquests papers i admetien excombatents. Deien que Franco els havia promès, si lluitaven amb fe, que els millors llocs de treball d'Espanya serien per a ells quan guanyessin la guerra.

Al barri unes dones van anar a veure el senyor Joan, el requetè, per demanar-li la seva signatura, com a excaptiu, per uns avals, però ells no els la va donar signar. Li van recordar els temps de quan estava detingut i que algunes nits el treien amb cotxe a fer un volt per l'Arrabassada, i ell va respondre que d'allò no en volia saber res. I, davant d'aquesta resposta, una dona se li va plantar i li va dir: "Doncs prega a Déu que mai més la teva dona hagi de tornar a sortir pel barri demanant signatures per a tu".

També ens arribaven notícies de la família. Per part del pare tots estaven bé i l'oncle Miquel havia tornat llicenciat a casa; però per part de la mare tot eren planys. L'avi, després de treballar quaranta anys a la Fàbrica Nacional de Pólvoras, n'havia estat acomiadat. El seu delictes va ser que els seus dos fills i un gendre s'havien destacat amb la República. L'oncle Antonio també va ser acomiadat perquè s'havia fet carrabiner i, després d'haver estat als fronts de Madrid, havia tornat a la fàbrica on va ocupar un lloc com imprescindible. Era de la lleva del 36 i va haver de repetir el servei militar. Tot i estar casat i tenir un fill, va haver d'estar-se tres anys a la caserna del Bruc de Barcelona. El marit de la tieta Caridad va ocupar un lloc a l'Ajuntament del poble perquè hi feia falta personal. Al poble hi havia una casa a la paret exterior de la qual hi havia la imatge d'una Mare de Déu del Carme, i les processons que es feien s'aturaven al davant. Quan la guerra va esclatar, la imatge es va treure i la capelleta va quedar buida, i el marit de la tieta Caridad va pensar de tancar el forat amb rajoles, i va ser empresonat cinc anys al penal del Dueso (Santoña, Santander) per aquest motiu.

A l'oncle Joan el va agafar el final de la guerra, i va servir en artilleria a la província de Toledo. Quan va saber que el venien a buscar, va enterrar el seu carnet del Partit Comunista a prop de la soca d'una olivera. Va estar empresonat prop d'un any al penal d'Ocaña. Abans de la guerra s'havia destacat fent mitings al seu poble i els de la rodalia; va formar part del comitè de la fàbrica fins que cridaren la seva lleva i va haver d'anar al front d'Andalusia. Era conscient que si algun dia tornava al seu poble l'afusellarien. Les circumstàncies el van afavorir pel fet d'estar casat amb una lleidatana. El seu cunyat, Trinitat Llovera, va fer el servei militar a Melilla la primavera del 36, havia fet la guerra amb els nacionals i havia mort al front de l'Ebre amb el grau de sergent, i la seva sogra, ja mare d'un heroi "nacional" i per tant amb dret a una pensió, va aconseguir-li els papers i els avals perquè pogués tornar a Golmés (Lleida), que era el poble de la seva dona i on gairebé ningú no el coneixia; hi va poder tornar per primavera del 1940, i d'allà va venir a casa nostra, a Sant Andreu, on va veure el seu vell amic Miguel Pescador, que li va explicar que a la Maestranza (antic Parc d'Artilleria) feien falta bons mecànics i li va recomanar que fes la prova d'operari de primera; va superar la prova i va ingressar en aquell centre. Va ser un dels primers a agafar un pis a la Casa Bloc i reagrupar la seva família. I mai més no va tornar al seu poble.

El "maestro" Miguel Pescador havia conservat el seu lloc dins de l'exèrcit i s'encarregava del laboratori de la Maestranza. Jo vaig entrar a treballar en aquell estament el 4 de juliol de l'any 1940, i ja sabia que era afecte al règim. Durant la transició, quan ja havien mort Pescador, el meu padrí em va explicar que un dia mentre jugaven al dòmino el meu oncle Joan i el meu pare, amb Pescador i el padrí, Pescador va presumir que, en temps de guerra,

ell portava la direcció tècnica del taller que carregava amb trilita els obusos d'artilleria i els sabotejava perquè no explotessin, i diu que va tenir l'astúcia d'inventar-se una coartada perquè els inspectors –un dels quals era rus– no el descobrissin. En els anys vuitanta vaig conèixer testimonis que demostraven que els obusos fets a La Maquinista, carregats al Parc d'Artilleria amb trilita feta a la Fàbrica de Colorantes i Explosivos (Can Pellicer), no explotaven al front d'Aragó. El testimoni, Carles Bech, com que veia que els obusos portaven gravats "Fábrica 0 (La Maquinista T. y M.)", va pensar que no els sabien fer.

El caporal Tripiana, sergent durant la guerra, després d'una curta estada al front d'Aragó, on va ser lleugerament ferit, va tornar a les casernes on durant dos anys va ser l'encarregat de la impremta. Durant la retirada de Catalunya, destinat a una bateria, va fer que aquesta no es retirés amb la lleugeresa adequada i que fos capturada per l'enemic. Quan els soldats nacionals van veure que portava gorra de plat i era un "*mando*" es van disposar a matar-lo allà mateix. Amb energia els va cridar: "Quiero ver a vuestros jefes! Tengo mucho que decir a vuestros jefes! ¿No veis que nos estamos pasando con los cañones?". Aquells soldats, en veure que els parlava amb el mateix to i llenguatge al qual estaven acostumats, van decidir no fer-li mal. Uns anys més tard vaig sentir comentar que havia passat pel barri, ja amb les estrelles de tinent, a saludar els antics coneguts. Llavors, l'adroguer i la seva dona, i també el pare, van dir que durant la guerra, quan aquell andalús es pensava que estava amb persones de confiança, es manifestava com un "nacional" acèrrim i despotricava contra els de la FAI i contra tot, i li havien de dir que moderés les seves expressions perquè eren perilloses.

Cap a finals del mes de maig vaig plantejar al pare que estava llençant els diners fent-me anar a l'escola. Li vaig ensenyar les llibretes, que en dos mesos havíem utilitzat molt poc. Li vaig explicar que els professors encara no havien tornat i que, per tant, el director no podia atendre com calia els tres nois més grans, i que, per això, a l'escola més aviat hi perdiem el temps, i que a casa, amb una novel·la, faria més cultura que no pas anant a resar i cantar himnes a l'escola. A més, al cap de dos mesos ja havia de complir els catorze anys, i, per tant, ja podia buscar una feina. El pare ho va entendre i vaig deixar d'anar a les classes diürnes de l'Acadèmia Víctor. Aquell estiu va ser per a mi el més fantàstic de la meua adolescència. Alguns dies treballava a l'hortet –que encara continuaven sent una bona ajuda econòmica– i em banyava al rec, al Fondo dels Paletes; també jugava a futbol al passeig amb els nois del barri, i els dissabtes anava al cinema a veure aquell munt de pel·lícules noves que havien arribat.

Els trens ja arribaven a la frontera i anaven tornant colònies de nens que havien estat evacuats a França. Per la ràdio donaven els noms d'aquests nens repatriats, perquè els seus pares els poguessin anar a recollir. Una veïna va escoltar el nom de dues nenes del barri i va córrer avisar els seus pares.

També aquell estiu, algunes dones i els seus fills van desaparèixer; van liquidar les seves pertinences i se'n van anar a prop de la frontera, on deien que hi havia guies que, per una quantitat de diners, els passaven a França perquè es poguessin retrobar amb els seus marits. Del barri va marxar, amb els seus fills, la dona de Cinto el de la CNT, que havia estat de les Patrulles de Control. També se'n va anar una cosina de la mare, que vivia a Sant Adrià, a qui van ajudar comprant-li un armari i una màquina de cosir.

Transportes Navés ja havia deixat de treballar per a "Fabra y Coats" i ja tornava a transportar materials per a obres públiques. A la Diagonal (Avenida del Generalísimo Franco) s'estava construint una residència per a oficials de l'exèrcit. Jo, algunes tardes,

pujava a la cabina del camió en què anava el pare i feia un viatge per la ciutat portant totxos, sorra o sacs de ciment. Aquella residència la construïen presoners de guerra enquadrats en batallons de treballadors. El pare, en to de broma, va preguntar a un dels presoners "Ja us la paguen bé aquesta feina?", i el presoner li va respondre "No, però ja ho pagaran algun dia, perquè ho tenim tot ben comptabilitzat".

En els diaris d'aquell estiu es podia llegir que Alemanya tornava a reivindicar nous territoris. Ara era la ciutat polonesa de Danzig. Tothom creia que, malgrat el que diguessin uns i altres, els francesos i els anglesos també li donarien aquesta ciutat. A mitjan mes d'agost una altra notícia va sorprendre tothom: Alemanya i l'URSS havien signat un pacte. Vaig sentir que més d'un feia la reflexió següent: "Si ara feixistes i comunistes són amics, això significarà que tots els presos "rojos" tornaran a casa com si no hagués passat res?". Però aquell pacte, a part de no agradar a ningú, no va tenir cap conseqüència al nostre país.

L'1 de setembre va començar l'atac d'Alemanya a Polònia, i pocs dies després Anglaterra i França declaraven la guerra a Alemanya. Les reaccions que es veien i s'escoltaven pel barri eren de sorpresa pels simpatitzants d'Alemanya imbuïts d'aquella propaganda de "païses joves: España, Italia y Alemania frente a las viejas democracias caducas y decadentes", i el menyspreu dels contraris: "Fa un any, durant els fets de Txecoslovàquia, ho devien haver fet; ara, tant de bo ho paguin ben car, però que no perdin del tot perquè encara seria pitjor". Alguns vells, més recelosos, discutien: "Després de la gran derrota que van tenir a la Guerra Europea, si aquests alemanys s'han vist amb cor de tornar-hi és que compten amb alguna cosa. Gasos, potser?". Però el més sorprenent era que mentre els alemanys avançaven dins de Polònia, d'aquella manera tan ràpida batejada amb el nom de "guerra llampec", els aliats estaven inactius parapetats en la seva línia Maginot.

Aquell setembre, l'Ajuntament va iniciar les tasques de neteja de la ciutat, que bona falta feia. Es va començar a treure tota la terra dels refugis que hi havia sobre els carrers, a més de tots els enderrocs produïts pels bombardeigs. L'esforç de la població civil que amb molta voluntat havia construït aquells refugis no va rebre cap paraula de suport. Tota la culpa s'atribuïa als "rojos" que havien dominat la ciutat. Molta part d'aquella terra era portada a les bòviles per fer-ne totxos, i per cada camió de terra es pagaven algunes pessetes. Les runes dels enderrocs es llençaven al Somorrostro, la platja de la Barceloneta.

El veïnat es va indignar en veure que, a més d'endur-se la terra, enderrocaven les entrades dels refugis, i tapaven amb terra les escales de baixada i ho acabaven deixant tot pavimentat, com si allà no hi hagués hagut mai res, i eliminaven tot el que representava un testimoni d'aquella tragèdia. I tot això passava quan els diaris publicaven els terribles bombardeigs que patia Varsòvia. Tots ens dèiem que si algun dia tornessin a fer falta, sabíem on eren les entrades i en poques hores les podríem tornar a obrir. Per sort, mai més no es van haver de fer servir.

Al novembre Sant Andreu va tornar a tenir, després de quatre anys, la seva Festa Major, però molt més modesta que el 1935 pel que fa a atraccions. Hi havia un home que venia una mena de trencaclosques, fets amb filferro, i feia la demostració de com s'havia de treure una anella. Uns quants nois ens l'estàvem escoltant quan es van acostar uns soldats de les casernes. L'home va deixar d'explicar-se en català i va dir: "Como hay soldados, lo diré en castellano para que todos me entiendan. Esto es un rompecabesas que llamamos la *balansita* porque tiene la forma de *balansa*. Tiene una anillita que hay que sacarla; por lo tanto *l'agafamos*, la pasamos por aquí, la *ficamos* y la *tornamos* a *agafar* con los

didós... y ya está". Tots el nanos vam esclafir a riure en sentir-lo parlar aquell castellà. I ell, amb humilitat i somrient, ens va dir: "No en sé més".

En aquella època ja se sentien alguns acudits referits al règim. Es veien alguns escrits amb llapis als vàters dels cinemes, dels bars i de les estacions de tren. Generalment, les parets d'aquestes instal·lacions estaven totalment dibuixades o escrites, en vers i en prosa, amb motius de sexe, però també es veien alguns comentaris i acudits de tema polític.³¹ Al local de la Falange van fer durant un temps les seves xerrades, en les quals sempre enaltien les "falanges castellanas", "flechas de Castilla junto a los yugos de Aragón" i "en aquel mes de julio del 36, hasta los trigos hicieron el signo de las flechas". Al lavabo d'homes del cinema Atlàntida, que estava al costat d'aquell local, algú hi va escriure: "Con un pie en Cataluña y otro en Sevilla, me cago en Castilla". Ningú no el va esborrar, però a l'autor li dedicaren escrits, alguns en vers, amb insults de tota mena.

Els diumenges, a prop del migdia, els oficials i caps de les casernes anaven a missa amb les seves famílies. A una paret de totxos del passeig que feia cantonada amb el carrer Joan Torras, hi van escriure amb guix d'enderrocs i lletres ben grans: "Menos Franco y más pan blanco. Menos generales y más jornales".

Després de quatre anys vam tenir un Nadal amb torrons. El cost de la vida estava per sobre del nivell salarial, i per tant hi havia molts productes que només estaven a l'abast de les classes econòmicament més fortes. No hi havia racionament, però per a les classes treballadores hi havia aquell pa negre, llegums i poc tall, i alguns arribaven per a mitja tauleta de torró i prou, i a altres no els arribava ni per a això. Les nades i la missa del gall es cantaven en castellà.

S'acabava aquell any de la "Victòria" i encara es feien judicis sumaríssims amb penes de mort. Els qui tenien mitjans econòmics i els seus parents podien aconseguir algun favor de l'oficial que feia de defensor, aconseguien que només els condemnessin a trenta anys, i es podien considerar afortunats perquè confiaven que, amb indults o reducció de penes, algun dia sortirien en llibertat.

I en l'horitzó vèiem un any nou ple d'incertesa i amb un conflicte bèl·lic a Europa.

Sant Andreu de Palomar (Barcelona), gener de 2005

31. Les parets dels lavabos públics d'Espanya ja no van estar mai més netes d'aquelles brutícies fins molts anys després, quan van enrajolar-les.